

ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਂਡ ਆਨਲਾਈਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਬੀ. ਏ. (ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਸਮੈਸਟਰ ਪਹਿਲਾ
ਪੇਪਰ : ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਯੂਨਿਟ : 1
ਮੀਡੀਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਪਾਠ ਨੰ.

- 1.1 : ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ
- 1.2 : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ
- 1.3 : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ
- 1.4 : ਸਿੱਖਣਾ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਾਰ, ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ।
- 1.5 : ਗੈਸਟਾਲਟ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ) ਅਤੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ।

Department website : www.pbiddle.org

ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ
(GENERAL PSYCHOLOGY : DEFINITIONS AND BRANCHES)

ਪਾਠ ਬਣਤਰ

1.1.0 ਉਦੇਸ਼

1.1.1 ਭੂਮਿਕਾ

1.1.2 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1.1.2.1 ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

1.1.2.2 ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

1.1.2.3 ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

1.1.2.4 ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

1.1.3 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ

1.1.3.1 ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.2 ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.3 ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.4 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.5 ਸਰੀਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.6 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.7 ਨਿਦਾਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.8 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.9 ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਬਿਜਨਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.3.10 ਜੁਰਮ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

1.1.4 ਸਾਰ

1.1.5 ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

1.1.6 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.1.7 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.1.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.1.0 ਉਦੇਸ਼

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਸਰੂਪ ਹੈ? ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਨ ਦਾ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ? ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਇਹ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੇਠ

ਲਿਖੇ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ:-

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ?
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?

1.1.1 ਭੂਮਿਕਾ :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਸੋਚ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.1.2 ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੁਸਰੀਆਂ ਜੀਵਤ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲ ਜਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੋਰ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਦੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਦੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੇਖਣਾ, ਯਾਦ ਕਰਨਾ, ਸੋਚਣਾ, ਚਿੰਤਨ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਇੱਛਾ, ਯੋਗਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

1.1.2.1 ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Soul) :-

ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚਿੰਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਦੱਸਿਆ। ਕੁਦਰਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇ ਖਿਆ, ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਤਕ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਦਿੱਖ, ਅਸਪਰਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਛੁਪੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਾਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਵੀ ਗਿਆਨ ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਨੋ (Psycho) ਦਾ ਮਤਲਬ ਆਤਮਾ (Soul) ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ (Logy)

ਦਾ ਅਰਥ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਗਿਆਨ (Systematic knowledge) ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਦੇ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

1.1.2.2 ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Mind) :-

ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚਾਹੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਦਿੱਖ, ਅਸਪਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਿੱਧਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਪਸੰਦ-ਨਾਪਸੰਦ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਤਮਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਵੇ ਜੋ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਸਪਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Psychology) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਮਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of mind) ਦੱਸਿਆ।

1.1.2.3 ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Experience) :-

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਜਾਣ ਅਤੇ ਨਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਮ 'ਤਜਰਬਾ' ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ 'ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ' (Study of Experience) ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਤਜਰਬੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਾਗਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵੀ ਜਾਗਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਮਝਣ ਲਈ 'ਤਜਰਬਾ' ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਯੁਕਤ ਹੈ।

1.1.2.4 ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Science of Behaviour) :-

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਡਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, 'ਤਜਰਬੇ' ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤਜਰਬਾ (Experience) ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਣ। ਇਹਨਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੋਣ। ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਕਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ :

- (1) ਬਾਹਰੀ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ; ਅਤੇ
- (2) ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ

ਬਾਹਰੀ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਰਕਤ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿਲ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਫੇਫੜਿਆਂ, ਪੇਟ ਅਤੇ ਖੂਨ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ

ਆਦਿ ਦੇਖਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਪਰੇਟਸਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਮ 'ਵਿਵਹਾਰ' (Behaviour) ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਲਾਭਵੰਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀਆਂ (Behaviourists) ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁੱਤੇ, ਬਿਲੀਆਂ, ਬਾਂਦਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ (Study of Behaviour) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਤਜਰਬਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਇੰਨ੍ਹੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਕਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗੇ (Psychology is the systematic study of experience and behaviour). R.S. Woodworth ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ, "Psychology is the science of activities of an organism in relation to the environment." ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਿਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚਾਣਨਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :-

1. ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (Mental Processes) : ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਸਿੱਖਣਾ, ਯਾਦ ਕਰਨਾ, ਕਲਪਨਾ, ਭੁੱਲਣਾ ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
2. ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ (Expression and Behaviour) : ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
 - (i) ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ (Cognitive behaviour)
ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਚਿੰਤਨ, ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਆਦਿ।
 - (ii) ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ (Conative behaviour)
ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਲਣਾ, ਖੇਡਣਾ, ਕੁੱਦਣਾ ਆਦਿ।
 - (iii) ਭਾਵਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ (Affective behaviour)
ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਤਮਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵੇਗ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

1.1.2.5 ਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ?

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ੀਠ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਭਵਿਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਟੀਚੇ ਪੂਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰੇਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

1.1.3 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਕੋਪ (Branches of Psychology/Scope)

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਜਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

1.1.3.1 ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Child Psychology) :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਬ੍ਰਾਂਚ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁੱਢੀ ਉਮਰ ਤਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਦਾ ਅਤੇ ਸੁਧਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਬ੍ਰਾਂਚ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Developmental Psychology) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਬਦੀਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਚਪਨ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਾਲਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਹੀ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜੋ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ ਵਿਗਿਆਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ? ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਸੰਘਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਬੱਚਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਬੱਚਾ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਡਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਅਸੀਂ ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਲਗ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ ਹੈ।

1.1.3.2 ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Abnormal Psychology) :

ਅਸੀਂ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚੋਂ ਫਸਟ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਅਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹੋਏਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕਲੋਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਕਸਰ ਮਾਨਸਿਕ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ (Abnormal Person) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਰੀਬ ਹੋਏ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਪਾਟੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਣ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਕਰੇ, ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਰੰਗੀਨ ਰੀਬਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ-ਨਰਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੌਕਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ

ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਆਸਾਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ? ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ, ਆਸਾਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ 'ਚ ਮਾਨਸਿਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

1.1.3.3 ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Social Psychology) :

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੋਚਣ, ਮਹਿਸੂਸ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਖਬਾਰ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿਓ। ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਡਾਕਟਰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਜੋ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਿਕਿਤਸਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੇਗਾ, ਪਰ ਉਹੀ ਡਾਕਟਰ ਆਪਣੇ ਖੋਚੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਲਈ ਕੁਝ ਹਕੀਮਾਂ-ਵੈਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬੱਚੇ ਉਪਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪਸੰਦ-ਨਾਪਸੰਦ, ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਕਿਉਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬੁਰੇ ਹੀ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਲੀਡਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਨੁਯਾਈ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਰੁੱਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦੇ ਹਨ? ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਜਿਹੇ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1.1.3.4 ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

(Comparative and Animal Psychology) :

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੂਸਰੇ ਜੀਵਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭੋਜਨ, ਸਹਾਰੇ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਜਾਨਵਰ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵੀ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਿਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਅਤੇ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੂਸਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ? ਕਿੰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੋਜਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਧੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਤੱਥ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਖੋਜ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦਾ ਅਸਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ

ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਝਟਕੇ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1.1.3.5 ਸਰੀਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Physiological Psychology) :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਵੇਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ (Organs) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗ (Organs) ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਅੰਗ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਦੂਸਰੇ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਅੰਗ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਸਰੀਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਦੇਖਣ, ਸੁੰਠਣ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹ ਲੈਣਾ, ਖੂਨ ਦਾ ਦੌਰਾ, ਹਜ਼ਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.1.3.6 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Applied Psychology) :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਜੇ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਹਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਖੋਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ (Applied Psychology) ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1.1.3.7 ਨਿਦਾਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Clinical Psychology) :

ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਤੀਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਆਮ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਿਸੀ ਮਦਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਦਾਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਿਦਾਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਟੈਸਟਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੈਸਟ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿੰਨਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੈ? ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਸੰਦ-ਨਾਪਸੰਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ? ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਨਿਦਾਨਿਕ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੇਸ ਹਿਸਟਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਬੀਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਨਿਦਾਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.1.3.8 ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Learning Psychology) :

ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬੱਚੇ ਕਾਫੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਬੱਚੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦੇ। ਸਮਾਜ ਨੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਣਾ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਟੇਜਾਂ ਤੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਕੀ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਵਧੀਆਂ ਟੀਚਰ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਮਯਾਬ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਢੰਗ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਕਾਮਯਾਬ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ, ਕੁਝ ਔਸਤ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਢੰਗ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਸਤ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਢੰਗ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਵੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.1.3.9 ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਬਿਜਨਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

(Industrial and Business Psychology):

ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਲ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਬਿਜਨਸ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹਰ ਥਾਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਕ ਕਾਮਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਹੀ ਕੰਮ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਘਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਣਾਂ

ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਸਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਜਾਣਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਉਦਯੋਗਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਥਕਾਨ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?

ਉਦਯੋਗਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਉਤਪਾਦਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਰਕਰ ਹੜਤਾਲ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

1.1.3.10 ਜੁਰਮ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Psychology of Crime) :

ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜ਼ਾਲਿਮ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ (Delinquency) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਰੀ, ਕਤਲ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਲਗ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੁਰਮ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਰਣ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜੁਰਮ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਰਾਸਤ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਮੂਰਖ ਲੋਕ, ਆਦਿ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਜ਼ਰਿਮ, ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੇ ਪਿਤਾ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਟਾ ਵੀ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਕਾਰਨ ਹਰ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁਰਖ ਲੋਕ ਹੀ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਹੋਣ, ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਘਰ ਜਾਂ ਟੁੱਟੇ-ਬਿਖਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਜ਼ਰਿਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਟੁੱਟੇ-ਬਿਖਰੇ ਘਰ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਜਾਂ ਪਿਓ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਮਾਪੇ ਅਲੱਗ ਹੋਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਜੁਰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਸਜ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਗੰਭੀਰ ਕੇਸਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਚੋਰੀ, ਡਾਕੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਡਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਲੱਭਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਣ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੁਰਮ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੁਰਮ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਅਸਲੀ ਮੁਜ਼ਰਿਮਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਟੈਸਟ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਟੈਸਟ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਣਗੇ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ਰਮ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਰਮ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜ਼ਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਧਾਰਣ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸ਼ਿੰਦਰੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

1.1.4 ਸਾਰ

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

1.1.5 ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸੂਚੀ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।
2. ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. ਸਰੀਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ : ਸਰੀਰਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1.1.6 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

1.1.7 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ?
2. ਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ?

1.1.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Morgan : A Brief Introduction to Psychology.
 2. Munn : Introduction to Psychology
- Online Sources

1. <http://docs.google.com>
2. <http://www.uni.edu> (Introduction to Psychology)
3. <http://academicearth.org> (Introduction to Psychology)

**ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ
(HISTORICAL BACKGROUND OF PSYCHOLOGY)**

ਪਾਠ ਬਣਤਰ

1.2.0 ਉਦੇਸ਼

1.2.1 ਭੂਮਿਕਾ

1.2.2 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

1.2.2.1 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨੀਂਹ

1.2.2.2 ਪਲੈਟੋ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

1.2.2.3 ਡੈਸਕਾਰਟ ਦੀ ਖੋਜ

1.2.2.4 ਹੋਬਸ ਅਤੇ ਸਪਾਈਨੋਜ਼ਾ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

1.2.2.5 ਜਾਨ ਲੋਕੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

1.2.2.6 ਡੇਵਿਡ ਹਾਰਟਲੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

1.2.2.7 ਇਵਾਨ ਸੇਚੀਨੋਵ ਅਤੇ ਪੇਵਲੋਵ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

1.2.2.8 ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਹੋਂਦ

1.2.3 ਸਾਰ

1.2.4 ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

1.2.5 ਵੱਡੇ ਸਵਾਲ

1.2.6 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ

1.2.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.2.0 ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ :-

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਿਆ।
3. ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ?

1.2.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ, ਪਲੈਟੋ, ਡੈਸਕਾਰਟਸ, ਹਾਰਟਲੇ ਆਦਿ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕ ਸਦੀ

ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਲਹੇਮ ਵੁੰਡ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਕਿਸ ਕਿਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨਗੇ।

1.2.2 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹਲਚਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਅਤੇ 'ਸਰੀਰ' ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੀਂਦ, ਮੌਤ, ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਫਲਸਫਿਆ ਦੇ ਪੇਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਤ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦੂਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਜੀਵਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵੀ ਜੀਵਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰੁੱਪ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਜੀਵ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੱਖੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਇਹ 'ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ' ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ, ਸਰੀਰਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ, ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਖਮ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੱਦ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਆਦਿ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੰਗਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਈਸਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਦੂਸਰੇ ਸਤਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਆਂਪੂਰਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਸਵੈ-ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁੱਲੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

1.2.2.1 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨੀਂਹ

ਇਨੀਅਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਫਿਲਾਸਫਰ - ਥੇਲਜ਼ (th-6th ਈ: ਪੂ: ਸਦੀ) ਐਨਾਕਸੀਮੀਨਜ਼ (Anaximenes, 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ: ਪੂ:) ਅਤੇ ਹੇਰਾਕਲਿਟਸ 5ਵੀਂ-6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ: ਪੂ: (Heraclitus, 6th-7th Centuries B.C.) ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ

ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਅੱਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਅਟੱਲ ਪੈਰਵੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲੋਜੋਆਜਿਸਮ (Hylozoism) ਵਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਹਿਲੋਜੋਆਜਿਸਮ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜੋ ਪਦਾਰਥਵਾਦਿਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪੁਰਾਣੇ ਸੂਖਮਵਾਦੀਆਂ ਡੈਮੋਕਰਿਟਸ (Democritus, 5th-4th Centuries B.C.) ਐਪੀਕੀਉਰਸ (Epicurus, 4th-3th Centuries B.C.) ਅਤੇ ਲੁਕਾਰੀਟੀਅਸ (Lucretius, 1st Century B.C.) ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਸਰੀਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਇਕ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸੂਖਮਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਥੂਲ, ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੂਖਮ-ਅੰਸ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਇਕ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਕਦਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਫਲਸਫੇ ਤਕ ਹਨ, ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਮਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਕੋਲ ਜੋ ਤੱਥ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.2.2.2 ਪਲੈਟੋ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਹਲਚਲ ਤੋਂ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ ਮਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੁਲਾਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਲੈਟੋ (Plato, 428-347 B.C.) ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ - ਤਰਕਸ਼ੀਲ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਨ ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਿਰ, ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਲਾਲਸਾਵਾਨ ਜਾਂ ਇੱਛਾਵਾਨ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਜਾਂ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹਿੱਸੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਾਂ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਮਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਆਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਲੈਟੋ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੱਤਾਂ, ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ, ਨੂੰ ਦੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਕੰਮ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਅਲਗ ਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਵਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾਮਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਰਸਤੂ ਪਹਿਲਾ ਚਿੰਤਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਤ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਨਿਖੜਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਰਥਾ ਜਾਂ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਕਿ :

- (1) ਪੁਸ਼ਟੀਕਰਣ
- (2) ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ
- (3) ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ
- (4) ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਰੱਥਾ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ, ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰਕਾਲੀਨ ਸਟੇਜਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬੌਧਿਕ ਕ੍ਰਿਆ 'ਸੰਵੇਦਨਾ' ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚਿੰਨ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਯਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਯਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਸਮਰੂਤਾ, ਨਿਕਟਤਾ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਨਸਿਕ ਫਲਸਫਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕੈਟਗਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੰਮ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਵੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੈਰਾਕਲਿਟਸ (Heraclitus), ਡੈਮੋਕਰਿਟਸ (Democritus), ਪਲੈਟੋ (Plato), ਅਤੇ ਅਰਿਸਟੋਟਲ (Aristotle) ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਖਿਆਲ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਮਨ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਸੋਚ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨਾਂ ਦਾ ਹੱਦਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵੈ ਇੱਛਤ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪੂਰਵ ਧਾਰਣਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਚਿਕਿਤਸਕ ਹੀਰੋਫੀਲਸ (Herophilus) ਅਤੇ ਇਰਾਸਿਸਟਰੇਟਸ (Erasistratus) ਨੇ ਨਾੜੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਠਿਆਂ ਅਤੇ ਨਸਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਉਤੇ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਖਾਸ ਅੰਗ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਅਟੱਟ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਚਿਕਿਤਸਕ ਗੇਲਨ (Galen) ਨੇ ਚਿਕਿਤਸਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਆਧਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਧਿਆਨ, ਯਾਦ, ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਨਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਧਿਆਨ, ਯਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਾਰਕ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਲੋਟੀਨਸ (Plotinus, 3rd Century A.D.) ਅਤੇ ਅਗਸਤੂਸ (Augustus, 4th, th Century A.D.) ਨੇ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ੁੱਧ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (Introspectionism) ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਜੁੜਨ ਲਈ ਸਵੈ-ਪਿਆਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਨਰ-ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨਵੇਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲੈਕਚਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ 'ਆਤਮਾ' ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।

1.2.2.3 ਡੈਸਕਾਰਟਸ ਦੀ ਖੋਜ

ਤਹਕੀਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸੈੱਟ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ ਸੀ। ਮੱਧਵਰਗੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀਦਰਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ 'ਚ ਮੌਲਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਅਤਿ-ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਕੀਤਾ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਨੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪੀਰੀਅਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਕਿ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਮਸ਼ੀਨ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਡੈਸਕਾਰਟਸ (Descartes, 1596-1650) ਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਫਰੈਂਚ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲੀ ਤੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਖੂਨੀ ਦੌਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੰਤਰ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਤੰਤੂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਯੰਤਰ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਯਮਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਡੈਸਕਾਰਟਸ ਨੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਤੰਤੂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਪੱਠਿਆਂ ਤਕ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਹਲਕੀ ਕੜੀ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾੜੀ ਤੰਤੂ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਣ ਗਈ। ਜੀਵਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ 'ਨਰਵਸ-ਮਸ਼ੀਨ' (Nervous-Machine) ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ Descartes ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਫਲਸਫਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਫਲੈਕਟਰੀ ਸਕੀਮ (Reflectory Machine) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਨੋਵੇਗ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਫਲਸਫਿਆਂ ਤਕ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਡੈਸਕਾਰਟਸ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਵਜੂਦ ਦੱਸਿਆ।

1.2.2.4 ਹੋਬਸ ਅਤੇ ਸਪਾਈਨੋਜ਼ਾ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਡੈਸਕਾਰਟਸ ਦੇ ਦਵੈਤਵਾਦ ਨੂੰ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹਿਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦੀ ਹੋਬਸ (Hobbes, 1588-1679) ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿਣਾ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਫਲਸਫਿਆਂ

ਉੱਤੇ ਹੀ ਫੋਕਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੁੱਲ ਚੁਕਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅਭੌਤਿਕ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।

ਹੋਬਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਾਈਨੋਜ਼ਾ (Spinoza), ਜੋ ਇਕ ਭੌਤਿਕ ਫਿਲਾਸਫਰ ਸੀ, ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਥਕ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਕੰਮ "Ethics" ਦੀ ਇਕ ਥਿਊਰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਬਿਲਕੁਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਇਕ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਪਾਈਨੋਜ਼ਾ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਫਲਸਫੇ ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੋ- ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਉਨੇ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਰੇਖਾ-ਗਣਿਤ ਦੇ ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਸਿਧਾਂਤ। ਰੇਖਾ-ਗਣਿਤ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ।

ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਅੰਕ ਤੇ ਵਿਤਰੇਕੀ ਕੈਲਕੂਲਸ, ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਲਿਬਿੰਜ (Leibnitz, 1646-176) ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਤਕੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਲਿਬਿੰਜ, ਇਕ ਜਰਮਨ ਫਿਲਾਸਫਰ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਫਿਲਾਸਫਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿ ਵਸਤੂਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਅਨੰਤ ਦਰਜੇਬੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਲਿਬਿੰਜ ਨੇ ਅਚੇਤਨ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ, ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਕੀਤੀ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਲਿਬਿੰਜ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਜਜਮਾਨ ਮੰਨਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾ, ਮਨ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਵਿਚਕਾਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

2.2.5 ਜਾਨ ਲੌਕੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤਰਕ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਰਕ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਮੰਨਿਆ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਮਲੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਇੰਦਰੀ ਜਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀ ਜਨਿਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਤਰਕ' ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ, ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਬਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਨ ਲੌਕੇ (John Locke, 1633-1704) ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮਹੀਤਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਠੋਸ ਮਾਨਸਿਕ ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਫਲਸਫਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਦੋ ਸੋਮੇ ਹਨ :

- (1) ਗਿਆਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ (ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਨੁਭਵ); ਅਤੇ
- (2) ਮਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ (ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਨੁਭਵ)

ਇਕ ਆਦਮੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਕ ਕੋਰੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਤੇਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਵੀ। ਲੌਕੇ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਇਸ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਚਿੰਤਨਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਵਾਬੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਾਹਰੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲੌਕ (Locke) ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੂਹਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹਜ਼ਰਟਲੇ (Hartley, 1705-1757), ਡਾਈਡਰੋਟ (Diderot, 1713-1784) ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਬਾਰਕਲੇ (Berkeley) ਦੁਆਰਾ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਮੰਨਿਆ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਲੌਕੇ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੌਕ (Locke) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਝੁਕਾਅ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਝੁਕਾਅ ਦੌਰਾਨ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਨੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।

1.2.2.6 ਡੇਵਿਡ ਹਾਰਟਲੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਡੇਵਿਡ ਹਾਰਟਲੇ (David Hartley) ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਊਟਨ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਚਿਕਿਤਸਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਾਰਟਲੇ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਥ ਨਰਵਸ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਅਸਰ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਮਾਸ ਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਸਰ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਰਟਲੇ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦੁਆਰਾ ਭਿੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨੀਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਨਿਯਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਸਹਿਯੋਗਿਕ ਜਾਂ ਸਹਾਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਰਵਸ ਸਿਸਟਮ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਤਮਾ ਕਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਨਾੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਉਪਲਬੱਧੀਆਂ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕਿਸਵੀਂ ਸਦੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਰਸਤਾ ਲੱਭਿਆ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਇਕ ਮੁੱਢਲੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਫਰੈਂਚ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਅਣਜਾਣੇ ਨਾੜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਆਮ ਸਕੀਮ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਮਰਣਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਹ 'ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਤਮਕ' ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਫ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਅਚੇਤਨ ਮੋਟਰ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.2.2.7 ਸੇਚੀਨੋਵ ਅਤੇ ਪੈਲਵ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਹਰਕਤ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਵੈ-ਇੱਛਤ (ਚੇਤਨ) ਅਤੇ ਇੱਛਾ-ਵਿਰੋਧੀ (ਅਚੇਤਨ)। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ, ਰੂਸੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਵਾਨ ਸੇਚੀਨੋਵ (Ivan Sachenov, 1820-1905) ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ 'ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ' (Reflexes of brain, 1863) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਚੇਤਨ

ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਹਰ ਕੰਮ ਅਭੌਤਿਕ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰੰਤੂ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪੀ ਕ੍ਰਿਆ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਚੇਤਨਤਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ, ਧਾਰਣਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸੇਚੀਨੋਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੇਚੀਨੋਵ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਦਿਮਾਗੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕੀ ਰੋਲ ਹੈ? ਇਹ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੀਫਲੈਕਟਰੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੁੰਜੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੱਥ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਉਤੇਜਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਸੇਚੀਨੋਵ (Sachinov) ਨੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਰੀਫਲੈਕਟਰੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਸਰੀਰਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਵਾਨ ਪੈਵਲੋਵ (Ivan Pavlov) ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੈਵਲੋਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਦੋ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪੈਵਲੋਵ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕ੍ਰਿਆ 'ਪਹਿਲੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ' ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਗਾਈਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਟਰੈਫਿਕ ਬੱਤੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਬਰੇਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਣਾ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਨਵਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ 'ਪਹਿਲਾ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ 'ਦੂਸਰਾ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ' ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਦੂਸਰੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ' ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੁਣੇ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ 'ਪਹਿਲੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ' ਦੇ ਖਿਆਲੀ ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਣ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ 'ਪਹਿਲੇ ਨਿਯੰਤਰਕ ਸਿਸਟਮ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਲੈਨਿਨ (Lenin) ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਤਾ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਲੈਨਿਨ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਮਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹਲ ਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬੇਜਾਨ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਿਯੰਤਰਣਤਾ ਫੀਡਬੈਕ ਅਪਰੇਟਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਫੀਡਬੈਕ (Feedback) ਅਪਰੇਟਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਪਰੇਟਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫੀਡਬੈਕ ਦੀ ਧਾਰਣਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਹਰ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਦਿਮਾਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਫੀਡਬੈਕ ਅਪਰੇਟਸ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਖਿਆਲੀ ਨਤੀਜਿਆਂ

ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੰਮ ਦੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2.2.8 ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ :

(1) ਫਿਲਾਸਫੀਕਲ ਸਿਧਾਂਤ : ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ। (2) ਡਾਰਵਿਨ ਦੀ ਸੋਚ : ਇਸ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖੋਜ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਜੀਵ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰੁੱਚੀ ਦਿਖਾਈ। (3) ਫਿਜ਼ੀਕਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾਮਕ ਵਿਧੀਆਂ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਲਹੇਮ ਵੁੰਡ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗਤਾਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰੁੱਚੀ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਵੁਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ **Structuralism** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਸ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ "**Functionalism**" ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ (Approaches) :

ਪਹੁੰਚ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਣਿਆ ਇਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਵਰਤਾਓ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਖੋਜ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਇਹ ਸਭ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਅਪਰੋਚ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ (ਥਿਊਰੀ) ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਭ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਇਕ ਹੀ ਹਨ। ਵਿਲਹੇਮ ਵੁੰਡ ਦੁਆਰਾ 1879 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਲੈਬ ਖੋਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਕਾਂ ਨੇ ਵਰਤਾਓ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਸਨੈਲਟੀ, ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਖੋਜ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦੀ ਗਈ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਂਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪੱਖ ਹਨ : ਬਾਇਓਲੋਜੀਕਲ, ਸਾਇਕੋਡਾਈਨੈਮਿਕਸ, ਬਿਹੇਵਰਲ, ਕੋਗਨਿਟਿਵ ਤੇ ਹਿਊਮਨਿਸਟਿਕ।

ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖਾਸੀਅਤ ਤੇ ਕਮੀ ਹੈ। ਹਰ ਪੱਖ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਨਜ਼ਰੀਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਵਰਤਾਉ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਚ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਰਤਾਉ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।

ਬਾਇਓਲੋਜੀਕਲ ਅਪਰੋਚ :

ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਅਪਰੋਚ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਜੀਨਜ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਉ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡੀ.ਐਨ.ਏ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਰਤਾਉ ਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਹੁਣ ਔਖਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਇਓਲੋਜੀਕਲ ਫੈਕਟਰਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕ੍ਰੋਮੋਸੋਮਸ, ਹਾਰਮੋਨਜ਼ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਵਰਤਾਉ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਬਾਇਓ ਸਾਇਕੋਲੋਜਿਸਟ ਵਿਚਾਰ, ਸੋਚ ਮੂਡ ਤੇ ਵਰਤਾਉ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗ, ਨਰਵਜ਼ ਤੇ ਹਾਰਮੋਨਜ਼ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਹੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਅਪਰੋਚ ਜੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੋੜ ਹੈ। ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਾਓ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਲਪ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਾਓ। ਇਹ ਅਪਰੋਚ ਇਕ ਤੰਦਰੁਸਤ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਨਾਲ ਡਿਸਓਰਡਰਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਸਕੀਜ਼ੋਫਰੇਨੀਆ ਦਾ ਜੀਨਜ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣਨ ਲਈ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਅਪਰੋਚ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਤਾਓ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਟੈਸਟੋਸਟਰੀਨ ਦਾ ਪੱਧਰ 30x ਤੱਕ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਟੈਸਟੋਸਟਰੀਨ ਦਾ ਘਟਿਆ ਪੱਧਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਾਥੀ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ।

ਬਾਇਓਲੋਜੀਕਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਥਨੋਰਮਲ ਵਰਤਾਓ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕੀਜ਼ੋਫਰੇਨੀਆ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਡੋਪਾਮਾਈਨ' ਦਾ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਦਵਾਈ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਰਾਇਡ ਤੇ ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ ਤਰਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਲੱਛਣ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ।

ਬਿਹੇਵਰਿਸਟਿਕ ਅਪਰੋਚ : (ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ)

ਬਿਹੇਵਰਿਜ਼ਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਰਨਿੰਗ (ਸਿੱਖਣ) ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ 'ਚ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਖ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਉਤੇਜਨਾ (ਸਟੀਮੂਲਸ) ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਦੇਖ ਸਕਣ ਯੋਗ ਵਰਤਾਓ ਤੇ (ਰਿਸਪੌਂਸ)।

ਇਹ ਪੱਖ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹਨ: ਕਲਾਸੀਕਲ ਕੰਡੀਸ਼ਨਿੰਗ ਤੇ ਓਪਰੈਂਟ ਕੰਡੀਸ਼ਨਿੰਗ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਕੰਡੀਸ਼ਨਿੰਗ 'ਚ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਐਸੋਸੀਐਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਓਪਰੈਂਟ ਕੰਡੀਸ਼ਨਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਵਰਤਾਓ ਦੇ ਨਤੀਜੇ (ਕੋਨਸੀਕੁਐਂਸਿਸ ਆਫ਼ ਬਿਹੇਵੀਅਰ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਲਾਸੀਕਲ ਕੰਡੀਸ਼ਨਿੰਗ :

ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਵਾਨ ਪੈਵਲੋਵ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਭੋਜਨ ਤੇ ਬੈਲ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਰਾਂ ਗਿਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ। ਬੈਲ ਵੱਜਣ ਤੇ ਭੋਜਨ ਮਿਲਣ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਕੁੱਤੇ ਬੈਲ ਵਜਦੇ ਹੀ ਲਾਰਾਂ ਗਿਰਨ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇ ਫੋਬੀਆ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ, ਅਵਰਜ਼ਨ ਥੈਰਪੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਆਦਤ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ।

ਬੀ.ਐਫ. ਸਕਿਨਰ ਨੇ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨਾਮ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਰੋਲ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਓਪਰੈਂਟ ਕੰਡੀਸ਼ਨਿੰਗ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਕਿਨਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਾਓ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਕਿ ਹਨ :

1. ਪੌਜ਼ਟਿਵ ਰਿਇਨਫੋਰਸਮੈਂਟ
2. ਨੈਗਟਿਵ ਰਿਇਨਫੋਰਸਮੈਂਟ
3. ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਪਨਿਸ਼ਮੈਂਟ

ਬਿਹੇਵਿਅਰਿਸਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦੇਖ ਸਕਣ ਯੋਗ ਵਰਤਾਓ ਹੀ ਪੜਿਆ ਜਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਰਤਾਓ ਦੀ ਗੁੰਝਲਤਾ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਅਕਸਰ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਜਾਨਵਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

ਕੋਗਨਿਟਿਵ ਅਪਰੋਚ :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵਿਲਹੇਮ ਵੁੰਡ ਦੇ 1879 'ਚ ਲੈਬੋਰਟਰੀ ਖੋਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ। ਵੁੰਡ ਦੀ ਇਸ ਪਹਿਲ ਨੂੰ ਕਈ ਅਮਰੀਕੀ ਤੇ ਯੂਰੋਪੀਅਨ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਿਆ ਨੇ ਵੀ ਅਜਮਾਇਆ। ਇਹ ਸੁਰੂਆਤੀ ਲੈਬੋਰਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਯਾਦ ਤੇ ਸੈਸਰੀ ਪਰਸ਼ੈਪਸ਼ਨ (ਸੰਵੇਦੀ ਧਾਰਨਾ) ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵੁੰਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਲਹਿਰ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਿਸਟੋਟਲ ਤੇ ਪਲਾਟੋ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਗਨਿਟਿਵ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪੱਖ 'ਚ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਣਨਾ ਹੋਵੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਪਏਗਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੇਠ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਾਗਨਿਸ਼ਨ (ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ) ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਮੈਮਰੀ, ਪਰਸ਼ੈਪਸ਼ਨ, ਅਟੈਂਸ਼ਨ, ਥਿੰਕਿੰਗ ਆਦਿ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਆਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਤੇ ਮੁੜ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ। (ਇਨਪੁਟ-ਪ੍ਰੋਸੈਸ-ਆਊਟਪੁਟ)

ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਹਨ - ਇਨਕੋਡਿੰਗ (ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲੈਣਾ), ਸਟੋਰੇਜ (ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ) ਤੇ ਰਿਟਰੀਵਲ (ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ)।

ਐਵੋਲੂਸ਼ਨਰੀ ਅਪਰੋਚ :

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਖੋਜਦਾਰ ਚਾਰਲਜ਼ ਡਾਰਵਿਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ 19 ਵੀਂ ਤੇ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਖੂਬ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵਜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਗਥ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ 10,000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਓ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੋ ਕਿ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤਾਓ ਜਿਨਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਪਰਜਾਤੀ ਵਿਚ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਪਰਜਾਤੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦਾ ਮਨ ਜਮਾਂਤਰੂ ਸੁਝ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲਦੇ ਰਹੇ, ਬਚੇ ਰਹੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਪਰੋਚ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਰਤਾਓ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੈ।

ਸਾਇਕੋਡੈਨਮਿਕ ਅਪਰੋਚ :

ਫਰਾਇਡ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਾਲਗ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮੌਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਕਲਪ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ

ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਫਰਾਇਡ ਦਾ ਸਾਇਕੋਐਨੈਲਿਸਿਸ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਥੈਰੇਪੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਐਰਿਕ ਐਰਿਕਸਨ' ਤੇ 'ਯੁੰਗ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜੇ। ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਫਰਾਇਡ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ ਸਮਾਏ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਪਹਾੜ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੇਖ ਸਕਣ ਯੋਗ ਵਰਤਾਓ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਵਰਤਾਓ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਪਹਾੜ ਦੇ ਡੂੰਢੇ ਹੋਏ ਹਿੱਸੇ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਹੈ। ਅਚੇਤ ਮਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਜੋ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੇ ਹਨ ਉਹ ਨੇ- 'ਫਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ', 'ਡਰੀਮ ਅਨੈਲਿਸਿਸ' ਤੇ 'ਸਲਿਪ ਆਫ ਟੰਗ'।

ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ- ਇਡ, ਇਗੋ ਤੇ ਸੁਪਰ ਇਗੋ। ਇਡ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਹਨ- 'ਇਰੋਸ' (ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੂਝ) ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸੰਤਾਲ ਤੇ ਸਹਿਵਾਸ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ 'ਲਿਬਿਡੋ ਤੋਂ'। 'ਥੈਨਾਟੋਸ' (ਮੌਤ ਦੀ ਸੂਝ) ਇਸਦੀ ਤਾਕਤ ਇਰੋਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਡ ਤੇ ਸੁਪਰਇਗੋ ਲਗਾਤਾਰ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਗੋ ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਗੋ ਡਿਫੈਂਸ ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ (ਰੱਖਿਆ ਵਿਧੀ) ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਿਆ ਸਾਇਕੋਸੋਕਸੂਅਲ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੂਆਤੀ ਅਨੁਭਵ ਬਾਲਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਉਤੋਜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਉਤੋਜਨਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬੁਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ ਹੈ ਫੈਲਿਕ ਸਟੇਜ ਜਿਨ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਲਿਬਿਡੋ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਜਣਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਦੌਰਾਨ ਲੜਕੇ 'ਇਡਿਪਸ ਕੰਪਲੈਕਸ' ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ 'ਇਲੈਕਟਰਾ ਕੰਪਲੈਕਸ' ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ ਵਾਲੇ ਮਾਪੇ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਵਰਤਾਓ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਲੜਕੀਆਂ ਮਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਤੇ ਲੜਕੇ ਪਿਤਾ ਦੀ।

ਇਸਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਸਹਿਵਾਸ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਝਾਨ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਰੋਲ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Cross Cultural Perspective)

ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਰਤਾਓ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਹਿਲੂ ਵਿਆਪਕ ਸੱਚ ਹਨ ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਜ਼ਾਦੀ (Personal autonomy) ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਵਰਤਾਓ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ (Collective Culture) ਅਜਿਹੇ ਵਖਰੇ ਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਉਭਰਦਾ ਤੇ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਕ੍ਰਾਸ ਕਲਚਰਲ ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1972 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੀ ਹੈ?

ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਵਿਰਾਸਤੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਵਰਤਾਓ, ਰਵੱਈਆ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਸਭ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਟੀਚਾ :

ਕ੍ਰਾਸ ਕਲਚਰਲ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਓ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਰਤਾਓ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸੋਚ, ਪੜ੍ਹਾਈ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਹੈ।

ਇਸ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. **ਐਮਿਕ ਅਪਰੋਚ :-**

ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਐਟਿਕ ਅਪਰੋਚ :-**

ਇਸ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰਾਸ ਕਲਚਰਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ :-

ਇਮੋਸ਼ਨਜ਼, ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਕਾਸ, ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ।

ਕ੍ਰਾਸ ਕਲਚਰਲ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ :-

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਯੂਰਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਜੋ ਪਹਿਲੂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਤੀਜਾ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਟੈਸਟ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਕ੍ਰਾਸ ਕਲਚਰਲ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਖੋਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂਚ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸ਼ਾਰ-ਅੰਸ :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਨ। ਸਭ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਨੇਚਰ ਤੇ ਨਰਚਰ), ਤੇ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ (ਸਾਇਕੋਐਨੈਲੀਸਿਸ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ) ਜਾਂ ਫਿਰ ਜੋ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਉਪਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ (ਬਾਇਓਲੋਜੀਕਲ ਤੇ ਸਿਹਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ) ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੈ। ਬਿਹੇਵਿਅਰਿਜ਼ਮ ਤੇ ਕਾਗਨਿਟਿਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਇਕੋਐਨੈਲੀਸਿਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਅਚੇਤ ਮਨ ਤੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰੋਲ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਇਓਲੋਜੀਕਲ ਪੱਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਜੀਨਸ' ਦਾ ਇਕ ਸਰੀਰਕ ਢਾਂਚਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਮਨ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰੀਵ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1.2.3 ਸਾਰ

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੱਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

1.2.4 ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸੂਚੀ

- Structuralism** : ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਪਰੋਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- Functionalism** : ਇਸ ਅਪਰੋਚ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- Behaviorism** : ਵਾਟਸਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੱਦ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰ।

1.2.5 ਵੱਡੇ ਸਵਾਲ

1. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਦੋਂ ਇਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ? ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

1.2.6 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ

1. ਐਮਿਕ ਅਪਰੋਚ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
2. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

1.2.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Morgan : A Brief Introduction to Psychology.
2. Munn : Introduction to Psychology

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ
(METHODS OF PSYCHOLOGY)

ਪਾਠ ਬਣਤਰ

1.3.0 ਉਦੇਸ਼

1.3.1 ਭੂਮਿਕਾ

1.3.2 ਪ੍ਰੇਖਣ ਵਿਧੀ

1.3.2.1 ਨਿਯੰਤਰਤ ਨਿਰੀਖਣ

1.3.2.2 ਅਨਿਯੰਤਰਤ ਨਿਰੀਖਣ

1.3.2.3 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1.3.2.4 ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੜਾਅ

1.3.2.5 ਵਿਧੀ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ

1.3.3 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ

1.3.3.1 ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1.3.3.2 ਪਰਿਵਰਤਯ

1.3.3.3 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.3.3.4 ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ

1.3.3.5 ਵਿਧੀ ਦੇ ਗੁਣ

1.3.3.6 ਵਿਧੀ ਦੇ ਔਗੁਣ

1.3.4 ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ

1.3.4.1 ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੜਾਅ

1.3.4.2 ਵਿਧੀ ਦੇ ਗੁਣ

1.3.4.3 ਵਿਧੀ ਦੇ ਔਗੁਣ

1.3.5 ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ

1.3.6 ਸਾਰ

1.3.7 ਸੁਬਦਾਵਲੀ

1.3.8 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.3.9 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.3.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.3.0 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ :

1. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।
3. ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.3.1 ਭੂਮਿਕਾ :

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਚਾਰਲਸ ਗਿਡੇ (Charles Gide) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਵਿਧੀ' ਨਾਮੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Oxford Dictionary) ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਿਧੀ' ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ, ਬਕਾਇਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਚੇਤ, ਨਿਰੰਤਰ ਬਕਾਇਦਗੀ ਆਦਿ ਹੈ। (Method is a way of doing something, system of procedure, orderliness, conscios regularity, etc.) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

1.3.2 ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ (Observation Method)

ਪ੍ਰੇਖਣ ਜਾਂ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਣੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰੀਖਕ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਖਣ ਜਾਂ ਨਿਰੀਖਣ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

- (1) ਨਿਯੰਤਰਤ ਨਿਰੀਖਣ (Controlled Observation)
- (2) ਅਨਿਯੰਤਰਤ ਨਿਰੀਖਣ (Naturalistic Observation)

1.3.2.1 ਨਿਯੰਤਰਤ ਨਿਰੀਖਣ (Controlled Observation) :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਨਿਰੀਖਣ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਤੀਜੇ ਸਰਲ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸਤੂਗਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਚੀਆਂ (Check lists) ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ (Schedules) ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜ ਮਿਤੀ ਵਿਧੀਆਂ (Sociometric Scales), ਫੋਟੋ ਕੈਮਰਾ (Photo Camera), ਚਲਚਿੱਤਰ (Movement Recorders), ਆਵਾਜ਼ ਲੇਖਣ ਯੰਤਰ (Sound Recorders) ਆਦਿ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੀਖਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਬਾਰੇ

ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ।

1.3.2.2 ਅਨਿਯੰਤਰਤ ਨਿਰੀਖਣ (Naturalistic or Uncontrolled Observation)

ਇਸ ਨਿਰੀਖਣ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਰੀਖਣ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ, ਜਾਨਵਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਸੰਵੇਗਾਂ, ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਹੋਰ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ :

- (1) ਸਰਲ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ (Simple Observation Method); ਅਤੇ
- (2) ਸਹਿਭਾਗੀ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ (Participant Observation Method)

1. ਸਰਲ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ :

ਸਰਲ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਤਾ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਨੇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਿਵੇਂ ਪਲੇਟੋ (Plato), ਸੁਕਰਾਤ (Socrates), ਹਾਬਸ (Hobbes), ਲਾਕ (Locke), ਜੇਮਜ਼ (James) ਆਦਿ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਕੁਝ ਔਗੁਣ ਵੀ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਤਾ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਸਹਿਭਾਗੀ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ :

ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਤਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਐਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਕੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਸਤੂਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਪਰਿਣਾਮ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਤਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਤੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ।

1.3.2.3 ਨਿਰੀਖਣ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Major Definitions of Observation)

ਗੁੱਡੇ ਅਤੇ ਹਾਟ (Goode & Hatt) ਅਨੁਸਾਰ : ਵਿਗਿਆਨ ਨਿਰੀਖਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਹੈ (Observation is an important validation)।

ਯੰਗ (Yung) : ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ, ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਜਟਿਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸੰਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (Observation is a deliberate study through eye which may be used as one of the methods for scrutinising collective behaviour and complex institutions as well as separate units as composing a totality.)।

ਮੋਸਰ (Moser) : ਨਿਰੀਖਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਦੀ ਸਰਵਉੱਤਮ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾ

ਸਕਦਾ ਹੈ (Best methods of scientific inquiry)।

1.3.2.4 ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੜਾਅ (Steps of Observation)

(1) ਉਤੋਜਿਤ ਯੋਜਨਾ (Adequate Planning) :

ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਤਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਠੀਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਮਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(2) ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ (Observation of Behaviour) :

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਦ ਉਹ ਰਲ ਕੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹੋਣ।

(3) ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨਾ (Recording of Behaviour) :

ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰੰਤ ਨੋਟ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੈਮਰਾ ਅਤੇ ਟੇਪਰਿਕਾਰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(4) ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Analysis of Observed Behaviour) :

ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਨਿਰੀਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(5) ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਵਿਆਪੀਕਰਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ (Generalization and Explanation of Observation) :

ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਨੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

(Characteristics of Good Observation)

- (1) ਨਿਰੀਖਣ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਪੂਰਬਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) ਨਿਰੀਖਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (3) ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (4) ਇਹ ਗੁਣਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਕਦਾਰੀ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

(What behaviour can be observed)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- (1) ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਵਹਾਰ (Non-verbal behaviour);
- (2) ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਤਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ (Extra-Linguistic behaviour); ਅਤੇ
- (3) ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ (Linguistic behaviour)।

(1) ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਵਹਾਰ (Non-verbal behaviour) :

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ, ਨਿਗਾਹਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੈਨਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਵੇਦਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਗਾਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਿਦ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰੁਕਦੇ

ਹਨ, ਦੂਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੈਸਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੈਸਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਤਰਿਤ ਵਿਵਹਾਰ (Extra-Linguistic behaviour) :

ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਢੰਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(3) ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ (Linguistic behaviour) :

ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਹਿਤਾਬਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਧਿਐਨ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਢੰਗ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਖੇਡ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਗੇ, ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਿਰੀਖਣ ਰਾਹੀਂ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣਗੇ।

ਕਿਸ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਉਸਦੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਖਣ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁੱਪ ਦੇ ਅਸਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੋਣ।

1.3.2.5 ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਗੁਣ (Advantages of Observation Method)

ਗੁਣ

ਇਹ ਵਿਧੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਸੰਜਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ, ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਲਚਕੀਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮੱਸਿਆਜਨਕ ਬੱਚਿਆਂ, ਪੱਛੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗੂਣ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੈ। ਨਿਰੀਖਣ ਸਮੇਂ ਕਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਤਾ ਕਠੋਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਰਿਆਇਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਟ੍ਰੇਡ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਅਣਟ੍ਰੇਡ ਦਰਸ਼ਕ ਅਣਉੱਚਿਤ ਤੱਥ ਇੱਕਠੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਬਨਾਉਟੀਪਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਨਾਉਟੀਪਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕਦੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇਖੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿੰਗ, ਕਾਮ, ਅਨੁਭਵ, ਪਿਆਰ ਆਦਿ। ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ।

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਔਕੜਾਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੀਖਣ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

1.3.3 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Experimental Method)

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1879 ਵਿਚ ਲਿਪਜਿਗ (Lipzig) ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਵਿਲੀਅਮ ਵੁੰਟ (Wilhelm Wundt) ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਹ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨੇ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੋਲਿੰਗ ਅਤੇ ਡਰੇਵਰ (Collins and Drever) ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਾਲ ਦੇਸ਼ (anachronism) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂਤ੍ਰਿਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3.3.1 ਆਈਜ਼ੈਕ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚਾਰ (Views of Eysenck and others) :

ਆਈਜ਼ੈਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ (Eysenck and others, 1972) ਅਨੁਸਾਰ, "ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਯ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਾ ਵਧਾ ਕੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਵਿਚੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (According to Eysenck et al. (1972), "An experiment is the planned manipulation of variables for observation purposes. At least one of the variables : the independent or experimental variables are altered under-pre-determined conditions during the experiment.")

- (2) ਜ਼ਹੋਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of Jahoda et al.) - "ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ।"

According to Jahoda et al., 1959, "Experiment is a method of testing hypothesis."

- (1) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ (Psychological Laboratory) : ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (2) ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ (Experimenter) : ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
- (3) ਵਿਸ਼ਯੀ (Subject) : ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਯੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ

ਸਕੇ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਜੀਵ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- (4) **ਉਤੇਜਕ (Stimulus) :** ਉਤੇਜਕ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।
- (5) **ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ (Response) :** ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਉਤੇਜਕ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ-ਯੋਗ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ

ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3.2.2 ਪਰਿਵਰਤਯ (Variables) : ਪਰਿਵਰਤਯ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਬਦਲ ਜਾਣ ਤੇ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਯ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(1) **ਉਤੇਜਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਯ (Stimulus or Independent Variables):** ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਯ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਨਸ਼ੀਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਅਸਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ 'ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਯ' ਹੋਵੇਗਾ। ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਯ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

- (a) ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ (Environmental)
 (b) ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਯ (Instrumental variables)
 (c) ਕਾਰਜ ਪਰਿਵਰਤਯ (Task variables)
 (d) ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਯ (Subject variables)

(2) **ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਯ (Organismic variables) :**

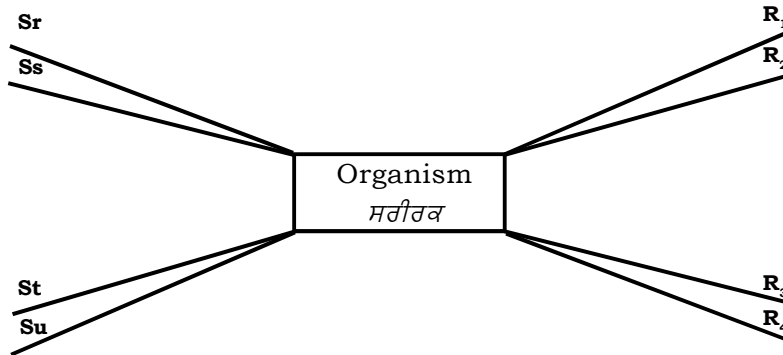
ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਯ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ

(a) ਆਦਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Habit strength) (b) ਸੰਚਾਲਨ ਸ਼ਕਤੀ (Drive) (c) ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ (Incentive) ਜਿਵੇਂ ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਦੰਡ (d) ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ (Inhibition).

(3) **ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਆਸ੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਰਤਯ (Response or Dependent Variables) :**

ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਯ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਦੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੰਡ ਉਤੇ ਜਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਹੈ। ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ (a) ਸ਼ੁੱਧਤਾ (Accuracy) (b) ਗਤੀ (Speed) (c) ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਵਿਤੀ (Probability and frequency).

ਵੁੱਡਵਰਥ ਅਤੇ ਸਕਾਲਜ਼ਬਰਗ (Woodworth & Scholsberg) ਨੇ S-O-R ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਉਤੇਜਕ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਉਤੇਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

1.3.3.3 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Aims of Experimental Method)

- (1) ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਦੇਖਣਾ
- (2) ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।
- (3) ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ।
- (4) ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਪ ਕਰਨਾ।
- (5) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ।

1.3.3.4 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ (Major Steps in Experimental Method)

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :-

(1) ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ (Defining the Problem) :

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(2) ਪ੍ਰਕਲਪਨਾ (Hypothesis) :

ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਲਪਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਕਲਪਨਾ ਨਿਰਾਕਰਣੀ ਪ੍ਰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(3) ਵਿਸ਼ਯੀ ਦੀ ਚੋਣ (Selecting the Subject) :

ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਯੀ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ, ਉਮਰ, ਲਿੰਗ, ਸਿੱਖਿਆ, ਪੁਰਾਣਾ ਤਜਰਬਾ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਤੱਥ ਇੱਕਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

(4) ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ (Setting the Material) :

ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(5) ਵਿਧੀ (Method)**(i) ਆਦੇਸ਼ (Instruction) :**

ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਯੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਬੜੇ ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਯੀ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ii) ਪਰਿਵਰਤਯ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ (Control of Variables) :

ਪ੍ਰਯੋਗ ਯੋਜਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਯ, ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਪਰਿਵਰਤਯ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਯ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- (a) ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ
- (b) ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ
- (c) ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਧੀ
- (d) ਪ੍ਰਤੀਭਾਰ ਵਿਧੀ
- (e) ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਯੋਗੀਕਰਣ ਵਿਧੀ

(iii) ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ (Experimental Procedure) :

ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸੈੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(6) ਨਤੀਜਾ (Results) :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(7) ਵਿਖਾਇਆ (Discussion) :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਾਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਾਕਲਪਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਿਧਾਂਤਾਂ; ਅਤੇ ਪਰਿਮਾਣਿਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.3.3.5 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲਾਭ (Merits of Experimental Method)

- (1) ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸੇਯੋਗ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਹੀ ਤੱਥ ਅਤੇ ਅੰਕੜੇ ਇੱਕਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵੁੱਡਵਰਥ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
- (3) ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (4) ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਬੁੱਧੀ ਮਾਪਣ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮਾਪਣ, ਨਿੱਜੀ ਅੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਹੈ।
- (5) ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਮਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- (6) ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਕਰਤਾ ਸਹੀ ਨਿਰੀਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (7) ਜੇਕਰ ਨਤੀਜਾ ਠੀਕ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (8) ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (9) ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਡੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
- (10) ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.3.3.6 ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਔਗੁਣ (Demerits of Experimental Method)

- (1) ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਕਰਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਹਿਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
- (3) ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (4) ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਨਾਉਟੀਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਨਾਉਟੀਪਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- (5) ਕੁਝ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ, ਗਾਮੀ, ਡਰ, ਗੁੱਸੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਡਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਯ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(6) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚਾਰ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(7) ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਲਈ ਵੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਮਦਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਧੀ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.3.4 ਕੇਸ ਅਧਿਆਨ ਵਿਧੀ

ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਇਕ ਅਦਾਰੇ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਖੋਜਕਰਤਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਖੋਜਕਰਤਾ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੰਟਰਵਿਊ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀਆਂ, ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ, ਤਸ਼ਖੀਸੀ (ਰੋਗ ਲੱਛਣ ਸੰਬੰਧੀ) ਨਿਰੀਖਣ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਮਬਧ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1.3.4.1 ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੜਾਅ

- 1) ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ-ਉਸਦਾ ਨਾਂ, ਉਮਰ, ਲਿੰਗ, ਵਿਆਹੁਤਾ ਪੱਧਰ, ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਮਦਨ।
- 2) ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਦਾ ਜ਼ਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- 3) ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਹਾਵੀ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.3.4.2 ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਾਭ

- 1) ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਵੇਗਾਤਮਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਅਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਡੈਲਿਕੁਐਂਟ (Delinquent) ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।
- 2) ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.3.4.3 ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦੋਸ਼

ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਆਤਮ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋਵੇ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਉਚਿਤਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸ਼ਰਮਸ਼ਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਭੁੱਲ ਚੁਕਿਆ ਹੋਵੇ।

1.3.5 ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ (Survey Method)

ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅੰਕੜੇ ਇੱਕੱਠੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। Survey Method ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ issues ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਹੇਜ ਪ੍ਰਥਾ, ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸੱਮਸਿਆਵਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ (Attitude), ਇਕ ਖਾਸ ਉਮਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਵੇ ਖਣ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੱਸਿਆ (problem) ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ Sample ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। Sampling ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਹਰ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ Sample ਉਸ population ਦਾ ਸਹੀ representative ਹੋਵੇ।

ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕੜੇ ਹੇਠ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. ਇੰਟਰਵਿਊ ਸਰਵੇਖਣ (Interview Survey)
 2. ਡਾਕ ਸਰਵੇਖਣ (Mail Survey)
 3. ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਸਰਵੇਖਣ (Telephone Survey)
1. **ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਸਰਵੇਖਣ** - ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ telephone directory ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (Sample) ਦਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁਛਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਿਰਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 2. **ਡਾਕ ਸਰਵੇਖਣ (Mail Survey)** : ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਡਾਕ ਭੇਜ ਦੇਣ।
 3. **ਇੰਟਰਵਿਊ ਸਰਵੇਖਣ (Interview Survey)** : ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਂਪਲ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਿਰਨੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

ਗੁਣ :-

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਔਗੁਣ :-

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ੂਆਂ, ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ Valid Method ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ telephone or Mail Survey ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ।

1.3.6 ਸਾਰ

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਪੜਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

1.3.7 ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸੂਚੀ

ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ : ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਨਿਰੀਖਣ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ : ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾਂ ਦਾ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਾ-ਵਧਾ ਕੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ : ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.3.8 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
2. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

1.3.9 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਤੇ ਔਗੁਣ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

1.3.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Morgan : A Brief Introduction to Psychology
2. Munn : Introduction to Psychology

ਸਿੱਖਣਾ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ , ਕਿਸਮਾਂ , ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ

ਪਾਠ ਬਣਤਰ :

- 1.4.0 ਉਦੇਸ਼
- 1.4.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.4.2 ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ
- 1.4.3 ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
- 1.4.4 ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ
- 1.4.5 ਸਿੱਟਾ
- 1.4.6 ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
- 1.4.7 ਵੱਡੇ ਸਵਾਲ
- 1.4.8 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ
- 1.4.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
ਸਿੱਖਣਾ (Learning)

1.4.0 ਉਦੇਸ਼:-

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਉਹ ਸਿਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਰੂਪ

(ਅ) ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

(ੲ) ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ

1.4.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਣਾ ਸਾਡੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਨਤਰ ਜਾਂ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਸਿੱਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਣਾ ਸਿਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਅੱਗ ਲਗਣ ਤੇ ਇਕ ਬੱਚਾ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਜਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ

ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਅੱਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖਿਚਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਗੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਜਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸਿੱਖੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਖੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(The term learning broadly speaking stands for all those changes and modifications in the behaviour of the individual which he undergoes from his birth till death).

1.4.2 ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਥਕਾਵਟ, ਦਵਾਈ ਖਾਣ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ maturation ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ ਜਦੋਂ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ (practice and experience) ਦੁਆਰਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਕਾ (Permanent) ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“Learning refers to change in behaviour as a function of practice or experience with a view to make adjustment in the environment”.

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ term ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ (Learning) ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰਟੇਨ, ਨੋਰਥ, ਸਟਰੇਜ ਅਤੇ ਚੈਪਮੈਨ (Sartain, North, Strange and chapman, 1973) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਿੱਖਣਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ (Practice and experience) ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (Learning may be defined as the process by which relatively enduring change in behaviour occurs as a result of experience or practice)

ਮੋਰਗਨ, ਕਿੰਗ, ਵੀਸਜ਼ ਅਤੇ ਸਕਾਪਲਰ (Morgan, King, weisz and Schopler, 1984) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਭਿਆਸ ਜਾਂ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪੱਕੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

Hilgard 1948 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਿੱਖਣਾ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ Training ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ” (Learning is a process by which an activity originates and is changed through training)

Garret ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨਾ ਹੈ (Learning is an organization)

Guilford ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (Learning is a change in behaviour as a result of experience.)

Kingsley and Garry ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿਥੀਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਯੋਜਕ ਜਾਂ ਅਨੁਕੂਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜਾਂ ਅਰਚਨਾ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਨੀ ਪੈਦੀ ਹੈ (Learning is a process by which an organism in satisfying his motivation adapts or adjusts to a situation in which it must modify his behaviour in order to overcome obstacles and barriers.)

Gates ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ Training ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (Learning is modification of behaviour through experience and training.)

Hergenhahn (1988) ਅਤੇ Kimble ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੰਝ ਦਿਤੀ ਹੈ ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕੀ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬਿਮਾਰੀ ਥਕਾਵਟ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(Learning is a relatively permanent change in behaviour or in a behavioural potentiality that results from experience and cannot be attributed to temporary body states such as those induced by illness, fatigue or drugs).

ਉਪਰ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ

- (ੳ) ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (Learning is the change in behaviour).
- (ਅ) ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। (The change in behaviour occurs as a function of practise and experience.)
- (ੲ) ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (There is relatively permanent change in behaviour.)

1.4.3 ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Learning)

ਵੱਖ- ਵੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿੰਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ Learning ਨੂੰ ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ Learning ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ:-

- 1.4.3 .1 . ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Motor Learning)
- 1.4.3 .2 . ਜੁਬਾਨੀ ਸਿੱਖਣਾ (Verbal Learning)
- 1.4.3 .3 . ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Conceptual Learning)
- 1.4.3 .4 . ਪ੍ਰਤੱਖਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Perceptual Learning)
- 1.4.3 .5 . ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿੱਖਣਾ (Associative Learning)
- 1.4.3 .6 . ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Appreciational Learning)
- 1.4.3 .7 . ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਸਿੱਖਣਾ (Attitudinal Learning)

1.4.3.1 ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Motor Learning):- ਗਤੀਆਤਮਕ ਹੁਨਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਕਿਵੇਂ ਤੇਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਕਾਰ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਆਦਿ। ਸਾਰੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਵੰਗ

ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ, ਚਲਣਾ, ਚੜਨਾ ਆਦਿ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣਾ ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

1.4.3 .2 ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਸਿੱਖਣਾ (Verbal Learning):- ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਸਿੱਖਣਾ (Verbal Learning) ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਗੂ-ਗਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਸਿੱਖਣਾ (Verbal Learning) ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਕੇ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਸੰਕਲਪ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ Transfer ਕਰਦਾ ਹੈ। R.M.Gagne ਨੇ 1970 ਵਿੱਚ “The Condition of Learning” ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ Verbal Learning ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

1.4.3.2.1 Verbal Association.

1.4.3.2.2 Concept Learning.

1.4.3.2.3 Rote Learning.

1.4.3.2.4 Discriminative Learning.

1.4.3.3 ਸੰਕਲਪਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Conceptual Learning):- ਸੰਕਲਪਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਣਾ ਜਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ (Hindu, Muslim, Sikh) ਆਦਿ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ Concept ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸੇ Concept ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਬੱਚਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

1.4.3.4 ਪ੍ਰਤੱਖਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Perceptual Learning):- ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ (Sense organs) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1.4.3.5 ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿੱਖਣਾ (Associative Learning):- ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਸੰਕਲਪ, ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿੱਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

1.4.3.6 ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Appreciative Learning):- ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਇਕ Positive Emotion ਹੈ। ਜਿਸ

ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

1.4.3.7 ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਸਿੱਖਣਾ (Attitudinal Learning):- ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਵਾਂਗੇ। ਭਾਵ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਡਾ ਸਿੱਖਣਾ (Learning) ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪ੍ਰਤੀ Positive ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਾਂਗੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ Attitude negative ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸਿੱਖਣ(Learning) ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

1.4.4 ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ (Factors Affecting Learning/determinants)

ਉਹ ਤੱਤ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਕਿਲ(Skill) ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ।ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੰਮ ਦੇ ਉਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਦੇ ਹਨ:-

1.4.4.1 ਨਿੱਜੀ ਤੱਤ (Individual Factors)

1.4.4.2 ਕਾਰਜ ਤੱਤ (Task Factors)

1.4.4.3 ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ (Methods of Learning)

1.4.4.1 ਨਿੱਜੀ ਤੱਤ (Individual Factors):- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿੱਜੀ ਤੱਤ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1.4.4.1.1 ਬੁੱਧੀ (Intelligence)

1.4.4.1.2 ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ (Motivation)

1.4.4.1.3 ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ (Personality)

1.4.4.1.4 ਸੰਵੇਗ (Emotion)

1.4.4.1.5 ਪਰਪੱਕਤਾ (Maturation)

1.4.4.1.6 ਉਮੀਦਾਂ (Expectation)

1.4.4.1.1 ਬੁੱਧੀ (Intelligence) :- ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Achievement) ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪਾਈ ਜਾਵੇਗੀ । ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਲਦੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖੇਗਾ ਸਗੋਂ ਉਹ Learning ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਲਵੇਗਾ । ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪ੍ਰਾਪਤ (Achievement) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ (ਭਾਵ Law of exercise, Law of Effect, Law of Readiness) Learning ਬਹੁਤ ਜਲਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟੀਆ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.4.4.1.2 ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ (Motivation):- ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਕ ਖਾਸ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਖ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ (Motivation) ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅੰਦਰਮੁੱਖੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ (Internal Motivation) ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ (External Motivation)। ਕਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਈਬਰੇਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਬਾਹਰਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.4.4.1.3 ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ (Personality):- ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ Unique Personality ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਅਤੇ ਨਾਕਾਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ, ਯੋਗਤਾ, ਮਿਹਨਤ, ਤਰੀਕੇ ਆਦਿ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਨਾਕਾਮੀ ਨੂੰ External Factor ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਰੇਫਰੀ ਸਾਡੇ ਉਲਟ ਸੀ।

ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਜਾਗਰੂਪਤਾ (Arousal) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕੀ ਉਸ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ High Level of Arousal ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ Learning ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.4.4.1.4 ਸੰਵੇਗ (Emotion):- ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਕਲ ਅਤੇ ਸਮਝ ਆਪਣਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ Learning ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ Learning ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਡਰ, ਬੇਚੈਨੀ, ਬੇਯਕੀਨੀ ਅਤੇ ਭੈਅ ਆਦਿ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਡਰ ਕਾਰਨ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾ ਦਾ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ Learning ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਹੀਣਤਾ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਆਦਿ ਵੀ ਸੰਵੇਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ Performance ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਸੰਵੇਗ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ Learning ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ Performance ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇੰਟਰਵਿਓ ਜਾਂ ਕੰਮਪੀਟੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ Performance ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.4.4.1.5 ਪਰਪੱਕਤਾ (Maturation):- ਸਰੀਰਕ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਖਾਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ Learning ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਇਕ

ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗ ਉਨੇ ਮੈਚੇਅਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਉ-ਜਿਉ ਬੱਚਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ Super Ego ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਚੇਰੋਸ਼ਨ ਵਧਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ Learning ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ (mature) ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਵੀ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.4.1.6 ਉਮੀਦਾਂ (Expectation) :- ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਉਮੀਦਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਹ ਉਮੀਦਾਂ ਉਸ ਵਿਚ Learning ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਮੀਦਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਐਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ Self fulfilling Prophecy ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾਏ ਗਏ । ਪਹਿਲੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਜਿੰਨੀ ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਨਾਲਾਈਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸਿੱਖਦੀਆਂ ਹਨ । ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਇਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲੇ ਗਰੁੱਪ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਟੈਸਟ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨਾਂ ਦੀ Performance ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ Performance ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ- ਹੌਲੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਗਈ । ਜਦੋਂ ਕੀ ਦੂਜੇ ਗਰੁੱਪ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਟੈਸਟ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨਾਂ ਦੀ Performance ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਭਾਵ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ Performance ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬੁਰੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਮੀਦ ਦਾ ਅਸਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

1.4.4.2 ਕਾਰਕ ਤੱਤ (Task Factors):-

ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਮਹੱਤਤਾ, ਲੰਬਾਈ , ਮਨਸਾ(ਵਿਸ਼ਾ),ਅਰਥ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਜਿਹੜੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

1.4.4.2.1 ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰੂਪ (Nature of Task):- ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੂਰਤ, ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਹਾਲਤ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨੀ, ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ, ਪੈਰਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ Learning ਦਾ ਸਰੂਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਪਹਿਲਾ ਜਬਾਨੀ ਸਿੱਖਣਾ (Verbal Learning), ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖਣਾ(Concept Learning), ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਣਾ (Rule Learning), ਵਖਰਾਪਣ ਸਿੱਖਣਾ (Discrimination Learning), ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ Learning ਵਿਚ ਮਹਾਰਤ ਸਿੱਖਣਾ (skill Learning) ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਤੀ ਤਾਲਮੇਲ (Motor co-ordination) ਉੱਗਲੀਆਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣਾ(Finger dexterity Learning) ਅੱਖਾਂ, ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਤਾਲਮੇਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣਾ (Eye,Hand,Foot co-ordination Learning) ਅਤੇ ਉਤੇਜਕ-ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣਾ (Stimulus Response Learning) ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਉਤੇਜਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਲਮੇਲ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।

1.4.4.2.2 ਕਾਰਜ ਦੀ ਮਹਤੱਤਾ (Impotance of Task):- ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਕੰਮ ਉਸ ਲਈ ਕੀ ਮਹਤੱਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੌਂਕ ਲਈ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਹ ਕੰਮ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਜੀ ਕਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਿਰਫ ਸਮਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਹੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮਹਤੱਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

(i) Attainment Value (ii) Utility Value (iii) Instrinsic Value (iv) Interest Value (v) Reflective Value.

1.4.4.2.3 ਕਾਰਜ ਦੀ ਲੰਬਾਈ (Length of the Task):- ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਰੋਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਲੰਬਾਈ ਕਿੰਨੀ ਹੈ।

ਜੇ ਕੰਮ ਲੰਬਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਘਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜੇ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ ਕੰਮ ਇਕ ਬਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਜਿੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.4.4.2.4 ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਵਸਤੂ (Subject Matter of Task):- ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ - ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਸਾਨ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਜਿਆਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਸਿੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੇ ਕੰਮ ਕਠਿਨ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਵਿਚਕਾਰ ਤੋਂ ਔਖਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਆਖਰ ਤੱਕ ਇਕ ਹੀ ਰਫਤਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.4.2.5 ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿਲਸਲਾਵਾਰ ਤਰਤੀਵ (Serial Position of Task):- ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤਰਤੀਵ ਅਤੇ ਸਰੰਠਨ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹਤੱਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ Systematic ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਬੇ-ਤਰਤੀਬੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜੇ ਕਿਸੇ Subject ਨੂੰ ਸੂਚੀ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੂਚੀ ਇਕ ਹੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ Subject ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ Task ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਆਖਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਆਸਤਾ-ਆਸਤਾ ਯਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਯਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.4.4.2.6 ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Task):- ਜੇ ਕੰਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਜਿਆਦਾ ਆਸਾਨ ਹੈ ਉਸ ਕੰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ Ebbinghouse ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ।

1.4.4.3 ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ (Methods of Learning):- ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸ

ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮਾਪ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ Performance ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਢੰਗ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

- 1.4.4.3.1 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਗੇਪ (Interval between Learning)
- 1.4.4.3.2 ਇਕੱਠੀ ਬਨਾਮ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖਣ (Massed vs Distributed Learning)
- 1.4.4.3.3 ਚੁਸਤ ਬਨਾਮ ਸੂਸਤ ਸਿੱਖਣ (Active vs Passive Learning)
- 1.4.4.3.4 ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਗਿਆਨ (Knowledge of results)
- 1.4.4.3.5 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਦਾ ਗਿਆਨ (Knowledge of design Learning)
- 1.4.4.3.6 ਮੇਲਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ (Association and Rhythm)
- 1.4.4.3.7 ਟੋਕਨ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Token Economy)
- 1.4.4.3.8 ਸਮਰਣ ਕਰਨਾਂ (Recall)

1.4.4.3.9 ਜਿਗਾਰਨੀਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Zegarnik Effect)

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Efficiency and Economy in Learning) ਦੀਆਂ ਵਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ :-

1.4.4.3.1 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਗੇਪ (Interval between Learning):- ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਸਹੀ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਰਚਰ ਅਤੇ ਬੁਰਨੇ (Archer and Bourne) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਨਾਲ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਰੁਚੀ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚ ਸਹੀ ਗੇਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਕਾਵਟ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਹੀ ਗੇਪ 15 ਸੈਕੰਟ ਤੋਂ 5 ਮਿੰਟ ਤੱਕ ਜਾਂ ਹਰ ਘੰਟਾ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 15 ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.4.4 .3 .2 . ਇਕੱਠੀ ਬਨਾਮ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖਣ (Massed vs Distributed Learning):-

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਬਗੈਰ ਕੀਸੇ ਗੇਪ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਛੇ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਸਿੱਖਣ (Massed Learning) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਵਕਫੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਠੀ ਬਨਾਮ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕੱਠੀ ਸਿੱਖਣ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉੱਤਰ ਹੋਣ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਿਕਸਨ (Erikson) ਦੀ ਇਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਭਲਈਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕੱਠੀ ਸਿੱਖਣ ਜਿਆਦਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਹੀ ਥੈਠਕ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਭਲਈਆਂ ਹੱਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ (Performance) ਚੰਗੀ ਸੀ । ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕੱਠੀ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਾਲੋਂ ।

1.4.4.3.3 ਚੁਸਤ ਬਨਾਮ ਸੁਸਤ ਸਿੱਖਣ (Active vs Passive Learning):-ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਨਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਰਾਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਖਰ ਤੱਕ ਆਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਸਿੱਖਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੁਸਤ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ, ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬੜੀ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੇਟਸ (Gates) ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ।

1.4.4.3.4 ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਗਿਆਨ (Knowledge of results):-ਜੇ ਸਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ Performance ਬਾਰੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ Performance ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਂਜਲ (Angell) ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ।

1.4.4.3.5 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਦਾ ਗਿਆਨ (Knowledge of design Learning):- ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰੇਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਉਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।

1.4.4.3.6 ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ (Associative and Rhythm):- ਜੇ ਇਕ ਭਾਗ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਮਿਲਾਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਈ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਬੋਰ ਹੋਣ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਤਰੰਮ ਨਾਲ ਗਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

1.4.4.3.7 ਟੋਕਨ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Token Economy):-ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਟੋਕਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖਾਸ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.4.4.3.8 ਸਮਰਣ ਕਰਨਾ (Recall):- ਜੇ ਸਬਜੈਕਟ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.4.4.3.9 ਜਿਗਾਰਨੀਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Zegarnik Effect):-ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਧੂਰਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.5 ਸਿੱਟਾ :- ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਭਾਵ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਬੁਢਾਪੇ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣਾ ਜੀਵ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਪੱਕੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Motor Learning), ਜੁਬਾਨੀ ਸਿੱਖਣਾ (Verbal Learning), ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Conceptual Learning), ਪ੍ਰਤੱਖਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Perceptual Learning), ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿੱਖਣਾ (Associative Learning), ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Appreciational Learning), ਮਨੋਵਿਰਤੀ

ਸਿੱਖਣਾ (Attitudinal Learning) ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਨਿਜੀ ਤੱਤ, ਕਾਰਜ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿੱਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੂਰੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.6 ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Motor Learning):- ਗਤੀਆਤਮਕ ਗੁਣਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਕਿਵੇਂ ਤੈਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਕਾਰ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਵੇਂ ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਆਦਿ। ਸਾਰੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਢੰਗ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਜਾਨਵਰ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬਚੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ, ਚਲਣਾ, ਚੜਨਾ ਆਦਿ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣਾ ਗਤੀਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੱਖਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Perceptual Learning):- ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ (Sense organs) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖਆਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿੱਖਣਾ (Associative Learning):- ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਸੰਕਲਪ, ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸਿੱਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ (Appreciative Learning):- ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਇਕ Positive Emotion ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਗਾਰਨੀਕ ਪ੍ਰਭਾਵ (Zegarnik Effect):- ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਧੂਰਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.7 ਵੱਡੇ ਸਵਾਲ

1. ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖੋ।
3. ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।

1.4.8 ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ

1. ਕਾਰਜ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
2. ਜਿਗਾਰਨੀਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

1.4.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Introduction to Psychology by Hilgard ,Atkinson and Atkinson.
2. Experimental Psychology by Woodworth and Schlosberg.
3. Introduction to Psychology by Mohanty.
4. Experimental Psychology by Babu Ran Chuhan.

ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਗੈਸਟਾਲਟ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ)

ਪਾਠ ਬਣਤਰ :

- 1.5.0. ਉਦੇਸ਼
- 1.5.1. ਭੂਮਿਕਾ
- 1.5.2. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
- 1.5.3. ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ
- 1.5.4. ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿੱਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ
- 1.5.5. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮ (Laws of Learning)
- 1.5.6. ਗੈਸਟਾਲਟ ਪ੍ਰਸਤਾਵ
- 1.5.7. ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ (Learning by Insight)
- 1.5.8. ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ (Insight Learning) ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ
- 1.5.9. ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ
- 1.5.10. ਸਿੱਟਾ
- 1.5.11 ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
- 1.5.12. ਵੱਡੇ ਸਵਾਲ
- 1.5.13. ਛੋਟੇ ਸਵਾਲ
- 1.5.14. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ

1.5.0 ਉਦੇਸ਼:-

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਲਕਸ਼ਮਣ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਵਿੱਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਨਿਯਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਵਿੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਕੰਮ ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਨੁਕਸ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1.5.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਪਿਛਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤੇ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। (1) trial and Error theory ਅਤੇ (2) ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ।

1.5.2 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੋਜ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੇ ਹਨ।

1.5.2.1 ਪਹਿਲੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ Connectionism ਜਾਂ Associative ਜਾਂ Peripheral ਜਾਂ Stimulus Response Theories of Learning ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ:-

1.5.2.1.1 ਯਤਨ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀ ਸਿਧਾਂਤ (Trial and Error theory of Learning)

1.5.2.2.1 ਅਨੁਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Conditioned response theory of learning)

(ੳ) ਪੈਵਲੋਵ ਕਲਾਸੀਕਲ ਅਨੁਬੰਧਿਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਸਿਧਾਂਤ (Pavlov's classical conditioning theory)

(ਅ) ਸਕੀਨਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੂਲਕ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Skinner's instrumental conditioning theory)

1.5.2.2.3 ਹੱਲ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿਧਾਂਤ (Hull's systematic behaviour theory)

1.5.2.2.4 ਗੁਥਰੀ ਦਾ ਸਹਿਵਰਤੀ ਅਨੁਕੂਲਨ ਸਿਧਾਂਤ (Guthrie's contiguous conditioning theory) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਗਿਆਣਾਤਮਕ ਸਿੱਖਣਾ

1.5.2.2 ਦੂਜੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ (Field or central or cognitive or purposive theories of learning) :-

1.5.2.2.1 ਸੂਝ ਜਾਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ (Insight learning theory)

1.5.2.2.2 ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮੂਹ ਗੈਸਟਾਲਟ ਸਿਧਾਂਤ (Sign Gestalt theory of learning)

ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ connectionism ਭਾਵ S.R. Relationship ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਕਸਦ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.5.3 ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ (Trial and Error Learning) :-

ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ Connectionism ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਭਾਵ Stimulus ਅਤੇ response ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ (connection) ਹੀ Trial and error learning ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ Trial and error learning ਤੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਲੈਗਜੈਂਡਰ ਬੈਨ (Alexander Bain) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬੁੱਧੀ ਸਿਧਾਂਤ (Constructive Intellect Theory) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੋਰਗਨ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਆਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਹੀ Theory of connectionism ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ 1595 ਵਿਚ ਆਪਣੀ Ph.D the Thesis ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ Animal Intelligence ਸੀ ਵਿੱਚ S.R.Connection ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿੱਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

1595 ਤੋਂ 1930 ਦੇ ਵਿੱਚ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਜੋ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਗਰੇਹਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਮੂਲ ਵਿਆਖਿਆ (fundamental explanation) ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਇਸ ਚੋਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੱਦੋ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਭੁਲ ਅਤੇ ਯਤਨ ਦੀ ਵਿੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ (response) ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦਾ connection ਉਸ Stimulus ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗਲਤੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਆਖਰ ਉਹ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਸਹੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਉਹ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਰਨਬਲਨ (Reinforcement) ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਸਿਖਣ ਦੇ ਸਵਿਧਾਨ ਨੂੰ S.R.Reinforcement Theory ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਹੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਖਾਸ Stimulus ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ Connection ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

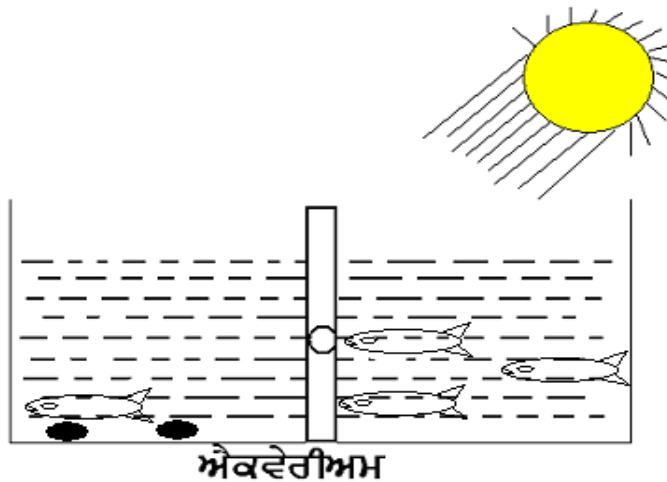
ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ, ਕਲਪਨਾ, ਚਿੰਤਨ, ਅਨੁਕੂਲਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇ-ਤਰਤੀਬੀ ਗਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸਫਲ ਗਤੀਆਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਸਫਲ ਗਤੀਆਂ ਦਾ ਸਥਿਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ Alexander Bain, Morgan ਨੇ ਵੀ Trial and Error Learning ਉੱਤੇ Experiment ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੀ Theory ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਵਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਨਵਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਤੇ Experiments ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.5.3.1 ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਮੱਛੀ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਮੱਛੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵ (ਮੱਛੀ) ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਐਕਵੈਰੀਅਮ (Aquarium) (ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬੋਕਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਐਕਵੈਰੀਅਮ ਚਾਰ

ਫੁੱਟ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਲਈ ਗਈ ਉਸ ਵਿਚ ਨੌਂ ਇੰਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਐਕਵੇਰੀਅਮ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਸ਼ੇ ਦੀ ਸਲਾਈਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਰਾਖ ਸੀ ਫਿਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿਸਾ ਛਾਂ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਧੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਧੁੱਪ ਪੈਣ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਮੱਛੀ ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਛਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਛਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੱਛੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਕ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਧੁਪ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

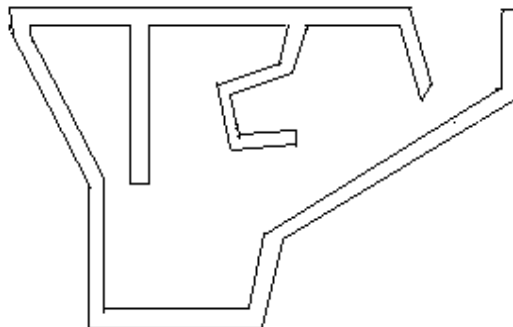

ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਆਇਆ ਕਿ ਮੱਛੀ ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਛਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਸਲਾਈਡ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਸਲਾਈਡ ਦੇ ਸੁਰਾਖ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੇ ਉਹ ਛਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਸੁਰਾਖ ਲੱਭਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰਾਖ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਸੁਰਾਖ ਵਿਚ ਨੂੰ ਹੀ ਛਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਫਾਈਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਅਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਖਤਮ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਸੁਰਾਖ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੱਛੀਆਂ ਨੇ Trial and Error Theory ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੱਛੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਹਰਾਇਆ।

1.5.3.2 ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਚੂਚਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੇਜ਼ ਵਿਚ A ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸੰਭਵ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚੂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਸਮਰਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਚੂਚੇ ਦੇ ਲਈ ਖਾਣ ਲਈ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਚੂਚੇ ਵੀ ਸਨ।

Goal

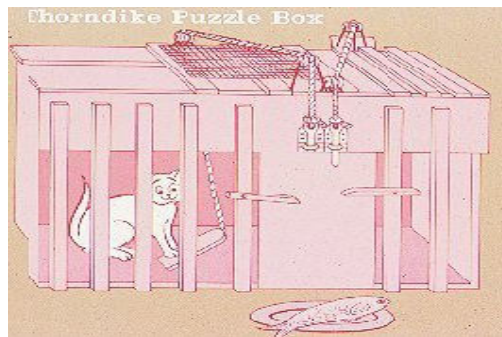
A

ਚੂਚਿਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਮੇਜ਼

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਚੂਚੇ ਦਾ ਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨੋਟ ਕੀਤਾ। ਚੂਚਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਤਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਦੇ ਆਖਰ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਸਤੇ (Blind Alleys) ਮਿਲਦੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਲੱਭ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੂਚੇ ਦੇ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾ ਅਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਯਤਨ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀ ਵਿੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮੇਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਸਿੱਖ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਚੂਚਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚੂਚੇ ਭੁੱਲ ਅਤੇ ਯਤਨ ਵਿੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

1.5.3.3 ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦਾ ਬਿੱਲੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ।

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਬਿੱਲੀਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਿਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਕ ਪਜ਼ਲ ਬਾਕਸ (Puzzle Box) ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੀਵਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਲੀਵਰ ਦੇ ਦਬਾਉਣ ਨਾਲ ਬਾਕਸ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ 24 ਘੰਟੇ ਭੁਖੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ Puzzle Box ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਗੋਸਤ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਬਿੱਲੀ ਭੁਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਗੋਸਤ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜੇ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਉਛਲਦੀ ਕੁਦੱਦੀ ਰਹੀ। ਭਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਖੁਲੀਆ। ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦਾ ਪੇਰ ਲੀਵਰ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ

ਤਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਕੋਸ਼ੀਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਣ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ 20 ਯਤਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਸੌ ਯਤਨ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਆਖਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਗਲਤ ਹਰਕਤਾਂ ਛੱਡਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿਧੀ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾ ਵੀ ਘੱਟ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬਿੱਲੀਆਂ ਤੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਗਈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਕੁਤਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪੱਜਲ ਬਾਕਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਬਿੱਲੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਬਾਂਦਰ ਵੀ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਯਤਨ

ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਚੂਹਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਸਤੇ ਸਨ। ਇਕ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਆਖਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੇ ਚੂਹਾ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੰਟ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਰੰਟ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਗਿਆ।

1.5.4 ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ:-

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ Mcdougall, Miller ਅਤੇ Dollard ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।-

1.5.4.1 Drive:- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 24 ਘੰਟੇ ਭੁੱਖੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ Drive ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਭੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਸ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਗੋਸਤ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਤਿਬਰਤਾ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ।

1.5.4.2 Goal:- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਕੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਜੀਵ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਗੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਭਾਵ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਭਜ-ਦੌੜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬਿੱਲੀ ਪਿਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਖਾਣ ਤੇ ਟੀਚੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਉਸ ਦਾ Goal ਸੀ।

1.5.4.3 Block:- ਬਲੋਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰੁਕਾਵਟ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਗੋਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਭਾਵ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਬੰਦ ਹੋਣਾ ਉਹ ਵੀ ਲੀਵਰ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਣਾ ਇਕ ਬਲੋਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

1.5.4.4 Random movements:- ਬਿੱਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹਰਕਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕੇ।

1.5.4.5 Change success:- ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹਰਕਤਾਂ ਬਾਅਦ ਅਚਾਨਕ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ (success) ਮਿਲੀ। ਇਹ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਝ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦਾ ਪੈਰ ਲੀਵਰ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲ ਗਈ ਭਾਵ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ।

1.5.4.6 Selection of Proper movement:- ਜਦੋਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਿੱਲੀ ਤੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਤਾਂ ਬਿੱਲੀ ਗਲਤ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਸਹੀ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ Select ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਘਟਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹਰਕਤਾਂ ਵੀ ਘਟੀਆਂ।

1.5.4.7 Fixation:- ਆਖਰ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲੀ ਨੇ ਪਿਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਨ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਨੂੰ Fix ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਕਮਯਾਬ ਹੋਈ।

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ “Learning by selecting and connecting” ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਅਤੇ ਖਾਸ response select ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ connect ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਉਤੇਜਕ (Stimulus) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ (response) ਨਾਲ

ਇਕ connection ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ connection ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ Nervous System ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ Learning ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

There is a definite association between sense impression and impulses to action. This Association is known as a bond or connection. Since it is these bonds or connections which are strengthened or weakened in the making and breaking of habits. Thorndike's system is some times called "Bond Psychology" or simply "Connectionism".

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ Laws of Learning ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5.5 . ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਿਯਮ (Laws of Learning)

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ Learning ਦੇ Laws ਦਿੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੇਠਾ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

5.5.1. ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Exercise)

5.5.2. ਤੱਤਪ੍ਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Readiness)

5.5.3. ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Effect)

1.5.5.1 ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of exercise):- ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਆਦਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of habit formation) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਧਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ Connection ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਫੁਟਬਾਲ ਦਾ ਖਿਡਾਰੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਫੁਟਬਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫੁਟਬਾਲ ਖੇਡਣੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਸਕੂਟਰ ਜਾਂ ਮੋਟਰਸਾਇਕਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

Hilgard and Bower, 1975 ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਭਿਆਸ ਨਿਯਮ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਰੋਕ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ:-

1.5.5.1.1 ਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Use):- ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗੁੱੜਾ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5.5.1.2 ਅਨਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Disuse):- ਅਨਉਪਯੋਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ Practise ਦੇ ਨਾਲ Connection ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਨਉਪਯੋਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨਾਲ Connection ਵਿੱਚ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ Practice makes a man perfect.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਅਭਿਆਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਅਲੋਚਨਾਵਾਂ ਹਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:-

ਕੁਝ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿਰਫ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੈਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਿਖਾ ਦਿਤਾ ਕੀ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਝ (Insight) ਭਾਵ ਸਮਝ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਅਭਿਆਸ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੀ ਬਿੱਲੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਾਓ। ਬਿੱਲੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਹੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਗਲਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਸਹੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਨਾਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕੁਝ ਅਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਅਵਸਥਾਓਂ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਿਣਾਮ ਗਿਆਨ (Knowledge of results) ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। Knowledge of results ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਖੀ ਗਈ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਲੋਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾ ਨੇ, 1929 ਵਿੱਚ New Haven ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ International Congress of Psychology ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਸਨ ਕਿ “ਮੈਂ ਗਲਤ ਸੀ” (I was wrong).

1.5.5.2. ਤੱਤਪ੍ਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Readiness):-

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖੇਗਾ ਜੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸਕਦੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਤਾਂ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਪਿਲਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ Law ਵਿੱਚ Readiness ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਯਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੁਆਰਾ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਜਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.5.5.3 ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Effect)

ਜਦੋਂ ਕਿਸੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁੱਖ, ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ, ਸੰਤੋਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ Stimulus ਅਤੇ Response ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ (Bond) ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ Stimulus ਅਤੇ Response ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ Hilgard ਅਤੇ Bower, 1975 ਨੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹੀ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ (Law of satisfaction and dissatisfaction) ਜਾਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਡੰਡ (Law of reward and Punishment) ਦਾ ਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਕੀਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤਾਂ ਲੈ ਲਈ ਪਰ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

1.5.5.3.1 ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਯਮ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ (Criticism of Law of Effect)

ਕੁੱਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਉਪਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ Subjective ਹਨ। ਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੰਝ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦਾ ਅਸਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਰਨਡਾਈਕ ਦੁਆਰਾ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ Satisfaction ਅਤੇ Annoyance "Subjective Term" ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਜਾਨਵਰ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ Renew ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ Maintain ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਅਤੇ ਉਸ ਕੰਮ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ Satisfaction ਅਤੇ annoyance ਸਿਰਫ Subjective Term ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ Objective ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਮੱਝ ਜਾਂ ਗਾਂ ਨੂੰ ਤੁੜੀ ਵਿਚ ਪਿਸਿਆ ਹੋਇਆ ਦਾਣਾ ਪਸੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਤੁੜੀ ਨੂੰ ਖਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਕੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾ ਲਵੇਗੀ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।

ਦੂਸਰੀ ਅਲੋਚਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਿਯਮ ਵਿਚ Backward Effect ਦਾ ਦਬਾਅ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ Stimulus ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ (response) ਪਹਿਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਪਹਿਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਉਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲੀ ਲੀਵਰ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਪਹਿਲਾ ਖੋਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਭੋਜਨ (ਪੁਰਸਕਾਰ) ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪੇ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਪੱਖ ਵੀ ਗਲਤ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ reward response ਨੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਧਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ Punished response ਦੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੰਡ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਸ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Tolman ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਟ ਦਾਈ ਕਿਰਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇਛਾ ਵਧੇਰੇ ਪਰਵਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ Law ਵੀ ਦਿਤੇ ਜਿਨਾ ਨੂੰ Secondary Law of Learning ਕਿਹਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ Law ਹੇਠਾ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

1.5.5.4 . ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Frequency)

1.5.5.5 . ਤਿਬਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Intensity)

1.5.5.6 . ਤਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Freshness)

1.5.5.7 . ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Varied Reaction)

1.5.5.8 . ਤੱਤਪਰਤਾ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Attitude & Set)

1.5.5.9 . ਅਨੁਰੂਪਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Analogy)

1.5.5.10 . ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Vividness)

1.5.5.11 . ਅਚਿਰਕਾਲਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Recency)

1.5.5.4 ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Frequency):- ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਮਨਸਬ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਿਨਾਂ ਜਿਆਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨਾ ਹੀ Stimulus ਅਤੇ Response ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇਗਾ।

1.5.5.5 ਤਿਬਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ(Law of Intensity):- ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਸਿੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਨਾਂ ਜਿਆਦਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਣਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ

1.5.5.6 ਤਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਨਿਯਮ(Law of Freshness):- ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਨਾ ਜਿਆਦਾ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ।ਉਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

1.5.5.7 ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮ(Law of Varied Reaction):- ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਉਹ ਕੀਤੀਆ ਗਈਆ ਭਿੰਨ- ਭਿੰਨ ਗੱਲਤ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1.5.5.8 ਤੱਤਪਰਤਾ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਨਿਯਮ(Law of Attitude & Setness):- ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ Attitude ਅਤੇ Set ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ Guide ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ Healthy Attitude ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.5.5.9 ਅਨੁਰੂਪਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Analogy):- ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ (Compare) ਕਰੇਗਾ।

1.5.5.10 ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ(Law of Vividness):- ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਜੇ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਲਵੇਗਾ।

1.5.5.11 ਅਚਿਰਕਾਲਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Recency):- ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਇੱਕ ਦਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਯਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਸਿਖਣਾ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। Law of Recency ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੋਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਸਮਾ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ Law ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ Molecular ਜਾਂ Atomic Approach ਵਿਚ ਸੀ।

1.5.6 ਗੈਸਟਾਲਟ ਪ੍ਰਸਤਾਵ:-

ਗੈਸਟਾਲਟ ਇਕ ਜਰਮਨ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ “As a whole Configuration” ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੈਸਟਾਲਟ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬਾਨੀ ਵਰਦਾਈਮਰ (werthiemer) ਸੀ। ਵਰਦਾਈਮਰ, ਕੋਹਲਰ, ਕੋਫਕਾ ਅਤੇ ਕਰਟ ਲੇਵਿਨ (Werthiemer, Kohler, Koffa, Kurt Lewin) ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠਕ ਹਨ। ਗੈਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਿਖਣ ਦੇ S-R ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਯਤਨ ਤੇ ਭੁਲ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਗੈਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਣ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਣ, ਪੜਤਾਲ ਨਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੈ। (Learning is purposive, Explanatory and creative)

ਗੈਸਟਾਲਟ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚਾ ਜਾਂ ਪੂਰਣ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ (Whole is more important than sum of its part) ਜਦੋਂ Titchner ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਇਹ ਮਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ Structure ਭਾਵ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

1.5.7 ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ (Learning by Insight)

ਗੈਸਟਾਲਟ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਨ (Perception) ਦੇ ਵਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੈਸਟਾਲਟ ਕਾਰਕ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਸਿਧਾਂਤ (Cognitive or Field Theories) ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਲਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਣਾ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ

ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (Insight) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਸੰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਸੂਝ ਦਾ ਕੀਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ “ਸਿਰਫ ਅਚਨਚੇਤ ਸਫਲਤਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ” ਮੱਤ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਜਿਵੇਂ ਬਾਂਦਰ ਅਤੇ ਚਿਮਪਾਂਜੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਿਖਦੇ ਹਨ ਨਾਂ ਕਿ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿਖਦੇ ਹਨ।

ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਸਿਤ ਕੀਤਾ।

ਵੁਡਵਰਥ (Woodworth) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਹੱਲ ਲੱਭ ਜਾਣਾ ਹੈ (Insight refers to the moment of sudden solution of a problem). ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਗਨ, ਕਿੰਗ ਤੇ ਰਾਂਬਿਨਸਨ (Morgan, King & Robinson) ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੂਝ ਦਾ ਅਰਥ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਚਾਨਕ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (Insight means a perceptual new relationships among objects and events are suddenly seen)

ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਅਕਲ, ਸਮਝ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ, ਜਾਣਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਨਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੋਸ਼ੀਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (Foresight) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਦਮ ਹੱਲ ਲੱਭ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (Hindsight) ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੀ ਚਿੰਮਪੇਂਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

1.5.7.1 ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ (Experiment on Insight Learning):-

ਕੋਹਲਰ (Kohler) ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ੀਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ Apes and chimpanzee ਤੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ 5 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ੀਲ ਕੀਤੀ।

1.5.7.1.1 ਸੋਟੀ ਸਮੱਸਿਆ (Stick Problem)

1.5.7.1.2 ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ (Problem using the use of readymade Implements)

1.5.7.1.3 ਚੱਕਰ ਸਮੱਸਿਆ (Detour Problem)

1.5.7.1.4 ਸਮੱਸਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਉਪਕਰਨ ਬਣਾਉਣ (Problem in which animal make implements)

1.5.7.1.5 ਬਿਲਡਿੰਗ ਬਲੋਕ ਸਮੱਸਿਆ (Building Block Problem)

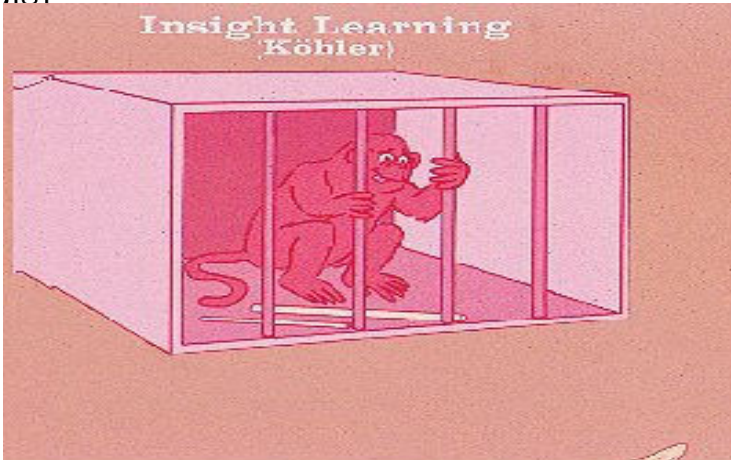
1.5.7.1.6 ਨਕਲ ਸਬੰਧ ਸਮੱਸਿਆ (Problem involved imitation)

1.5.7.1.1. ਸੋਟੀ ਸਮੱਸਿਆ (Stick Problem) &

1.5.7.1.2 ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ (Problem using the use of readymade Implements)

ਇਕ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ:- ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਇਕ ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੋਟੀ ਰੱਖ ਦਿਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੇਲਿਆਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਨੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਕਾਫੀ ਯਤਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੋਟੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਟੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਨੇ ਸੂਝ ਨਾਲ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਸਿੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਦੋ ਸੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ:- ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਇਕ ਭੁੱਖੇ ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਲਤਾਨ ਸੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੇਲੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਨੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਰਖ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਅੰਦਰ ਪਈਆ ਦੋ ਸੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਅਲਗ ਅਲਗ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੁਕੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅੰਦਰ ਪਈਆਂ ਦੋ ਸੋਟੀਆਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦਾ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸੀ। ਇਹਨਾ ਸੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਲਈ ਸੋਟੀਆਂ ਤੇ ਸੋਫਟਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਇਕ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਕੇਲੇਆ ਨੂੰ ਚੁਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਨਾਂ-ਕਾਮ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਆਖਰ ਸੁਲਤਾਨ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਥੱਕ ਕੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਸੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸੋਟੀ ਦੂਜੀ ਸੋਟੀ ਦੇ ਉਪਰ ਸਿਧੀ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਹਨਾ ਦੋਵੇਂ ਸੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਲੰਬੀ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਕੇਲੇਆ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖਾ ਲਏ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਸੋਟੀਆਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜੀਆਂ ਤੇ ਕੇਲੇਆ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਖਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Munn (1953) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜਾਨਵਰ ਇਕ ਦਮ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਿਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਈਡੀਆ (Idea) ਆ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਪੋਇਨਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ Chapling 1969 ਵਿਚ

ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5.7.1.2 ਚੱਕਰ ਸਮੱਸਿਆ (Detour Problem)

ਚੂਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ :- ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਚੱਕਰ ਸਮੱਸਿਆ (Detour Problem) ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਰਗੀਆਂ ਦੇ ਚੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਹਦਾਰੀ (Corridor) ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਇੱਕ ਤਰਫ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਤਰਫ ਵਿੰਡੋ (Window) ਲਗਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਵਿੰਡੋ ਕੋਲ ਪਇਆ ਭੋਜਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਭੋਜਨ ਪਿੰਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਚੂਜਿਆਂ ਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵਿੰਡੋ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਭੋਜਨ ਬਾਹਰ ਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਦੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੀਆਂ ਪਰ ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕੀ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਰਾਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਚੂਜੇ ਉਸ ਰਾਹਦਾਰੀ ਨੂੰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਗੈਟ ਵਿੱਚ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੂਜਿਆਂ ਨੂੰ Detour Problem ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭੋਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ Detour Problem ਦਾ ਹੱਲ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ।

1.5.7.1.3 ਬਿੱਲਡਿੰਗ ਬਲੋਕ ਸਮੱਸਿਆ (Building Block Problem)

ਇੱਕ ਬਾਕਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ:- ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਰੱਖਿਆ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛੱਤ ਨਾਲ ਕੇਲੇ ਬੰਨ ਦਿੱਤੇ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਕਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਉਸ ਬਾਕਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਛੱਤ ਨਾਲ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੈਠ ਕੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਾਕਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੈਂ ਬਾਕਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਥੱਲੇ ਲੈ ਆਵਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਲਿਆਂ ਥੱਲੇ ਬਾਕਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੇਲੇ ਤੋੜ ਲਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਨੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਦਮ ਬਾਕਸ ਨੂੰ ਕੇਲਿਆਂ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ।

ਦੋ ਬਾਕਸਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ:- ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਿੱਲਡਿੰਗ ਬਲੋਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਇੱਕ ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੇਲਿਆਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਛੱਤ ਨਾਲ ਲਮਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਮਪੈਂਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਕਸ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਆਖਰ ਥੱਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਕਮਰੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਬਕਸਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਦਮ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਬਕਸੇ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਕਸਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ।

ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਭਾਗ “ ਅਚਾਨਕ”(Suddenness) ਹੈ। ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਖਿਆਲ ਸਹੀ ਹੱਲ ਵੱਲ ਲੈਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5.7.1.4 ਸਮੱਸਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਉਪਕਰਨ ਬਣਾਉਣ (Problem in which animal make implements)

ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਮੁਰਗੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਸੁਰਾਖ ਛੱਡੇ ਗਏ। ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਬੋਰਡ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਗਿਆ। ਬੋਰਡ ਤੇ ਦਾਣੇ ਖਾਣ ਲਈ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਚੁੰਝ ਮਾਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਾਣੇ ਚੁਗਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਧਨਾਤਮਕ ਉਤੇਜਕ (Positive Stimulus) ਅਤੇ ਹਲਕਾ ਰੰਗ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ (Negative Stimulus) ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਤੱਕ Trials ਲਏ ਗਏ। ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਬਦਲੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਰਗੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ Positive Stimulus ਚੁਣਨਾ ਅਤੇ Negative Stimulus ਤੋਂ ਬਚਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ Test trial ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਉਤੇਜਕ ਨੂੰ ਸਥਿਰ (Consent) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਉਤੇਜਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦਾ ਉਤੇਜਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਾਰ ਸਿਖਲਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੁਰਗੀਆਂ ਨੇ 70 ਫੀਸਦੀ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਦਾਣੇ ਚੁਗਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਪਣਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤੇ ਕਿ ਥੋੜੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਕਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁਰਗੀ ਨੇ ਸਿਖਣ ਵਿਚ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।

ਕੋਹਲਰ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ :- ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਮੁਰਗੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੂਝ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਿਖਾਈ। ਬੱਚਿਆਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੋ ਬਕਸੇ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਇਕ ਬਕਸਾ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ। 45 Trials ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੱਚਾ ਇਹ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਕਿ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਟੋਫੀਆ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਬਕਸਾ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਕਸਾ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ ਸੀ। Test Trials ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਬਕਸੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਟੋਫੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਹਲਰ ਨੇ ਲੰਗੂਰ ਅਤੇ ਬਾਦਰਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਾਨਵਰ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

1.5.5. ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ (Insight Learning) ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ:-

ਕੋਹਲਰ ਅਤੇ ਕੋਫਕਾ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ ਦਿਤੇ ਹਨ :-

1.5.5.1. ਪੂਰੀ ਸਥਿਤੀ (Whole situation):- ਇਸ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸਬਜੈਕਟ ਜਦੋਂ ਪੂਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੇ ਉਹ ਕੁੱਝ ਹਿਸਿਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

1.5.5.2. ਸਬੰਧ (Relationship):- ਜਦੋਂ ਤੱਕ Subject ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ।

1.5.5.3. ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ (Motivation):- ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੇ ਚੰਮਪੈਜੀ ਜਾਂ ਮੁਰਗੀ ਜਾਂ ਚੂੜੇ ਭੁੱਖੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.5.5.4. ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ(Sudden change):- ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਸੂਝ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਬਜੈਕਟ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਕੋਈ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਜਾਂ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

1.5.5.5. ਤਜਰਬਾ(Experience):- ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੂਝ ਪੁਰਾਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੈਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਤਜਰਬੇ (Present Experience) ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ Situation ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ Goal ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

1.5.5.6. ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ (Trial and Learning):- ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਸੂਝ ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੋਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5.5.7. ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ (New Situation):- ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਸੂਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਲਈ Target ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ Insight Learning ਅਤੇ Re-integrate ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

1.5.9. ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ

ਗੈਸਟਾਲਟ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਝ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਸਬੰਧ ਦੇਖੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੰਨਾ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਹਲਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਹ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਇਸ਼ਾਰਾ Subject ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਰਾਹ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

1.5.9.1. ਪਸ਼ੂ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮੱਦ ਬੁੱਧੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੂਝ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਵਿਧੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1.5.9.2. ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਵਿਧੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

1.5.9.3. ਪੁਰਾਣੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1.5.9.4. ਕੋਹਲਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੂਝ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ Subjects ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

1.5.10. ਸਿੱਟਾ :-

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੁਲ ਅਤੇ ਯਤਨ ਵਿਧੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕੋਹਲਰ ਅਤੇ ਕੋਫਕਾ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਚਾਨਕ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਪਰ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਵਿਧੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀਆਂ

ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਔਗੁਣ ਪਾਏ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਯਤਨ ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿੱਧੀ ਤੇ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1.5.11 ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

Drive:- ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਨੇ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 24 ਘੰਟੇ ਭੁੱਖੀ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ Drive ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਭੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੇ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਸ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਗੋਸਤ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਤਿਬਰਤਾ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ।

Fixation:- ਆਖਰ ਵਿਚ ਬਿੱਲੀ ਨੇ ਪਿਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਨ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਖੋਲਣ ਦਾ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਨੂੰ Fix ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਣ ਵਿੱਚ ਕਮਯਾਬ ਹੋਈ।

ਅਨਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ(Law of Disuse):- ਅਨਉਪਯੋਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਯੋਗ ਦਾ ਨਿਯਮ Practise ਦੇ ਨਾਲ Connection ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਨਉਪਯੋਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨਾਲ Connection ਵਿੱਚ ਕੰਮਜ਼ੋਰੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਭੁੱਲ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ Practice makes a man perfect.

ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Frequency):- ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਮਨਾਸਬ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਆਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ Stimulus ਅਤੇ Response ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ(Law of Vividness):- ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਆ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਜੇ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਲਵੇਗਾ।

1.5.12 ਵੱਡੇ ਸਵਾਲ

1. ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

1.5.13 ਵੱਡੇ ਸਵਾਲ

1. ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੋ।
2. ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

1.5.14 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. Introduction to Psychology by Hilgard ,Atkinson and Atkinson.
2. Experimental Psychology by Woodworth and Schlosberg.
3. Introduction to Psychology by Mohanty.
4. Experimental Psychology by Babu Ran Chuhan.